

Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.)

Аналізується підготовка різними політичними (українськими та російськими) силами повалення влади гетьмана П.Скоропадського, плани його убивства, передумови утворення та діяльність Директорії, заходи спецслужб Гетьманату проти опозиції, а також безпосередній перебіг протигетьманського заколоту та повстання.

Ключові слова: Скоропадський, Державна Варта, Осібний відділ, Штаб гетьмана, Директорія, Винниченко, Петлюра, повстання, заколот, більшовики

З першого дня гетьманування П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) його режим вкрай негативно сприймався основною частиною як українських, так і російських лівих партій. Українські політичні партії соціалістичного спрямування одразу перейшли в жортку опозицію до нововстановленої влади. Окремі партії (як соціалісти-федералісти, хлібороби-демократи та інш.) прагли до більш поміркованого тиску на режим з метою зміни складу уряду Української Держави та трансформації гетьманської національної та соціально-економічної політики, інші партії (соціал-демократи, соціалісти-революціонери та інш.) стали у фактично непримиренну опозицію до самого факту постання Гетьманату. Згодом серед українських крайніх лівих політичних кіл почали формувалися думки та наміри про повалення в той чи інший спосіб режиму П.Скоропадського.

З свого боку спецслужби Гетьманату постійно відслідковували політичну діяльність не лише українських опозиціонерів-соціалістів, але й російських як правих, так і лівих угруповань та діячів. Під ретельним наглядом департаменту Державної Варти Міністерства внутрішніх справ та Осібного (Особливого) відділу власного Штабу П.Скоропадського перебували й провідні діячі українських соціалістичних партій, зокрема соціал-демократичної та соціалістів-революціонерів. Агентурні заходи провадилися й серед військовиків – колишніх старших армії УНР та в збройних підрозділах держави. Арештам було піддано лідерів соціалістичної опозиції щодо гетьманського режиму В.Винниченка та С.Петлюру та інших, частину з яких, втім, через нетривалий час було звільнено.

Так, наприклад, 27 червня 1918 р. було заарештовано М.Порша, 28-го – В.Винниченка, якого щоправда вже наступного дня було звільнено з-під варти. В.Винниченко та його колеги по партії перебували під постійним наглядом як агентів Державної Варти (поліції), так і Особливого відділу. На той час він мешкав на дачі під Каневом, не займав жодної офіційної посади й вважався цілком приватною особою. Разом з тим В.Винниченко провадив активну протигетьманську підпільну політичну діяльність. У нього час від

часу під виглядом звичайних відвідин відомого письменника відбувалися таємні наради опозиціонерів. Саме опісля одних з таких зборів у себе на дачі на хуторі Княжа Гора під Каневом й було заарештовано В.Винниченка. Арешт здійснив колишній жандармський підполковник, службовець Особливого відділу Штабу гетьмана Майборода, якому, однак, не вдалося затримати усіх учасників зібрання. Зазначу, що В.Винниченко та його прибічники вже давно перебували під стеженням агентури Осібного (Особливого) відділу. Загальне керівництво агентурними діями здійснював начальник відділу Д.Бусло, безпосередньо ж розробкою В.Винниченка завідував підполковник Майборода, а відтак й саме ним було прийнято рішення про затримання одного з лідерів лівої опозиції. Ані міністр внутрішніх справ І.Кістяковський, ні начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький, ані сам П.Скоропадський не віддавали наказу про арешт В.Винниченка й певний час навіть не знали про його ув'язнення [19,арк.98–101].

Власне, сам гетьман дізнався про затримання відомого письменника і соціал-демократа під час одного з урочистих обідів у своєму палаці від міністра закордонних справ Д.Дорошенка. Ось як змальовує цей епізод начальник гетьманського Штабу: «До призначеного часу почали з'їжджатися на обід міністри, яких радушно приймав Скоропадський.

Раптово з'явився вкрай схвилюваний міністр закордонних справ Дорошенко, швидко підійшов до гетьмана, й почав щось йому поспіхом доповідати.

У залі, серед зібраних настала тиша. Усі бачили наскільки схвилюваний Дорошенко і як змінився на обличчі сам Скоропадський. Вислухавши Дорошенка гетьман підійшов до свого начальника Штабу, відвів його в бік й задав питання: за що він заарештував Винниченка?

Начальник Штаба доповів, що нічого подібного не відбулося й що можливо Винниченко зарештований за розпорядженням Міністра Внутрішніх Справ. Проте й виявилось, що останній нічого про це не знав.

Скоропадський наказав негайно навести точну довідку і результати повідомити йому» [19,арк.99–100].

Виявилось, що В.Винниченко дійсно був заарештований Осібним відділом Штабу гетьмана й на той час його допитували у кабінеті начальника відділу. Причиною арешту було вироблення згадуваним зібранням на дачі у В.Винниченка резолюції про повалення гетьманської влади. В розпорядженні начальника відділу були також й інші документи, що викривали активну противладну діяльність цього соціаліста. На це П.Скоропадський відреагував спокійно й про причину арешту розповів Д.Дорошенку. Обід тривав далі. Аж по обіді у залі створилося угруповання з міністрів М.Чубинського, М.Василенка, І.Кістяковського та Д.Дорошенка, яке, після збудженої розмови з останнім, заявили П.Скоропадському, що якщо В.Винниченка не буде негайно звільнено – вони подадуть у відставку. Після такого ультиматуму гетьман наказав своєму начальникові Штаба негайно відбутися до Осібного відділу й особисто переконатися у законності арешту В.Винниченка, додавши при цьому: «Влаштуйте так, щоби випустити цього мерзотника і встановити за ним негласний нагляд» [19,арк.100–103].

Відтак начальник гетьманського Штабу вирушив з вул. Інститутської на Підвальну у готель «Версаль» до Осібного відділу. Саме в цей час у кабінеті начальника відділу Д.Бусла відбувався допит В.Винниченка. За великим столом навпроти вхідних дверей сидів сам Д.Бусло, перед ним В.Винниченко, збоку – жандармський полковник Безсонов. На столі горіла керосинова лампа й лежала зв'язка якихось документів і переплетених зошитів. Увійшовши, Б.Стеллецький присів біля В.Винниченка й попросив його розповісти про

свою діяльність та про нараду, яка відбувалася на його дачі. У відповідь той, «якось нехотячи», сказав, що він у ніякій політиці участі не бере, а займається винятково літературною творчістю; щож до так званого «з'їзду» на його дачі під Каневом, то це був лише візит добрих приятелів, котрі зрідка надають йому задоволення своїми відвідинами.

Після такої відповіді Д.Бусло узяв зі столу якісь, вже заздалегідь відібрані, папери й запросив Б.Стеллецького до сусідньої кімнати. Начальник Осібного відділу доповів, що його агенти вже давно стежать за так званими випадковими гостями В.Винниченка, які ніби-то приїжджають до нього, аби провести кілька годин на природі. В цьому ж випадкові підполковнику Майбороді просто не пощастило узяти всіх гостей (серед яких були С.Петлюра, А.Макаренко та інші відомі політичні й громадські діячі) безпосередньо на місці й із доказами, позаяк пароплав з гостями В.Винниченка відплив раніше за той, що прибув із агентами Осібного відділу. Тим не менш, за словами Д.Бусла, й того, що вдалося вилучити у В.Винниченка було достатньо, аби скласти уяву, чим насправді займалися він та його гості на канівській дачі. При цьому начальник Осібного відділу показав начальникові Штабу гетьмана два аркуша паперу. На одному з них були начерки списку Ради міністрів, а інший був приватним листом міністра закордонних справ Д.Дорошенка до В.Винниченка, в якому перший «у приязних виразах й навіть із відтінком певного відчуття авторитету пише, що він – Дорошенко, уповні приєднується до планів Винниченки і що Винниченко може на нього цілком розраховувати» [19,арк.106].

Передавши Д.Буслу вимогу гетьмана аби В.Винниченка було відпущено й піддано негласному наглядові, Б.Стеллецький узяв із собою обидва документи й повіз їх до палацу П.Скоропадського. У гетьманській резиденції відчувався такий же збуджений настрій. Надто гарячково поводили себе М.Чубинський та Д.Дорошенко. Як не дивно, але П.Скоропадський, оглянувши папери привезені з Осібного відділу начальником його особистого Штабу, лише запросив до себе у кабінет голову уряду Ф.Лизогуба й мовчки передав йому обидва ці документи. Наступного дня В.Винниченка було звільнено з-під варти й увесь інцидент було віддано забуттю [19,арк.106–107].

Втім, не минуло й двох тижнів, як Штаб гетьмана отримав нове повідомлення про нараду соціалістів в околицях Вінниці, але й цього разу не вдалося захопити її учасників. Варто з цього приводу зауважити, що, як засвідчував начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький, начальник Осібного (Особливого) відділу Д.Бусло, після того як П.Скоропадський з байдужістю поставився до арешту В.Винниченка, втратив бажання вистежувати радикальних опозиціонерів.

Через певний час агенти Осібного відділу повідомили, що С.Петлюра, вірогідно через німецького посла в Україні Мумма, увійшов у зносини з майором Оберкомандо Гассе й пропонував йому влаштувати новий переворот аби повалити кадетський уряд. Передбачалося, що Рада міністрів буде сформована з представників національно-соціалістичних партій, а П.Скоропадський не матиме жодних важелів влади й виконувати лише представницькі функції. Переворот мав бути тихим і мирним. Такі відомості обурили гетьмана й він, після відповідних консультацій з політичним відділом німецького військового Штабу в Києві, наказав здійснити арешти низки провідних діячів крайніх лівих українських соціалістичних партій, в тому числі й С.Петлюру, а для врівноваження політичного розголосу (заспокоєння громадської думки) – арештувати на нетривалий час й кількох правих проросійських діячів (Гіжицького, Кумбарта та ін). При цьому гетьман власноручно склав список з 15–20 осіб [19,арк.107–110]. Відтак 27 липня 1918 р. було заарештовано й С.Петлюру, який утримувався у в'язниці майже 4 місяці, й був звільнений лише 12 листопада

напередодні протигетьманського виступу Директорії та Січових стрільців на категоричну вимогу німців.

Осібний відділ працював досить плідно. Зокрема відомі його рапорти про контрреволюційні вірші М.Левітського, про діяльність директора Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ та інших осіб, спрямованих проти гетьманського режиму, а також пропозиції щодо заходів боротьби з ними [17,арк.5]. Д.Бусло також відповідним рапортом повідомляв П.Скоропадського й в просоціалістичних переконаннях начальника Генерального штабу О.Сливинського та про наміри останнього усунути (і навіть убити) головнокомандувача Румунським фронтом генерала Д.Щербачова, чому, до речі, гетьман не повірив [8,с.181].

29 липня 1918 р. начальник Осібного відділу подав рапорт начальникові Штабу гетьмана, в якому доповідалося про розкриття підривної діяльності начальника Загального департаменту Міністерства внутрішніх справ, члена партії соціалістів-революціонерів (есерів) Тоцького. Він, користуючись своїм службовим становищем (займався кадровими питаннями) намагався «протягти» до центральних і місцевих підрозділів МВС своїх однодумців і «товаришів по партії», а також перешкоджав затриманню осіб, які вели антидержавну пропаганду [17,арк.1,2зв.—3]. З метою ефективної протидії особам, що прибували з російського боку, й які провадили шпигунську та диверсійну діяльність, а також мали завдання підтримувати антигетьманське підпілля, вести підривну пропаганду та здійснювати терористичні акти, ще в червні 1918 р. було розроблено відповідну інструкцію комісарам українських прикордонних пунктів. Однак Тоцький, причетний до розробки цієї інструкції, вніс до неї положення, за яким усі зносини комісарів з Радою міністрів та міністром внутрішніх справ повинні були здійснюватися через нього. Відтак Тоцький фактично мав у своєму розпорядженні усю оперативну інформацію й таке його втручання, як зазначалося в рапорті, фактично позбавляло директора департаменту Державної Варти можливості «здійснювати догляд за всіма злочинними елементами, що потрапляли на територію України» [17,арк.1,2 зв.—3].

2 серпня 1918 р. за наказом Осібного відділу було заарештовано одного з відомих отаманів Вільного козацтва М.Ковенка (до кінця 1917 р. — український соціал-демократ, потім — соціаліст-самостійник), який був звинувачений, щоправда без якихось суттєвих доказів, у підготовці протигетьманського повстання [7,с.220]. Очевидно спецвідділ Штабу гетьмана був занепокоєний надмірною активністю М.Ковенка в навколо козацьких справах у Києві та губернії та у його неприхованому прагненні потрапити до складу нової Козачої Ради, яку прагнув створити П.Скоропадський. У Лук'янівській в'язниці М.Ковенко пише листа до німецького командування, в якому запевняє у своїй німецькій орієнтації та стверджує про своє членство в партії хліборобів-демократів [10,с.7—13 зв.], що вочевидь було неправдою. Як наслідок, вже 8 серпня його було звільнено з в'язниці. Це все не лише ще раз свідчить про вагу окупаційної влади у внутрішньому житті України у 1918 р., але й спонукає до думки, що більшість тогочасних арештів було здійснено з візії німецьких та австро-угорських окупаційних властей (як то короткочасні арешти вільнокозачих отаманів І.Луценка, С.Гризла, М.Ковенка, М.Малашка, О.Чорнобая, Г.Горобця та інших [14,арк.5—5 зв.; 15,арк2—3; 16,арк.3—3 зв.]), а їхня нетривалість — про профілактично-заклякувальну мету таких дій та прагненні зберігати внутрішню напругу в Українській Державі й, відтак, можливість смикати за військово-політичні мотузки нестабільне й наелектризоване українське суспільство, а надто — тримати у підвішеному стані самого гетьмана та його оточення.

Лише-но на межі літа-осені 1918 р. ледь вщухли локальні повстання селян, як з жовтня хвилювання народу знову почали наростати. З середини вересня

1918 р. в середовищі окремих керівників лівих українських партій визрівають плани повалити гетьманський режим насильницьким шляхом. Так, наприклад, М.Шаповал згадував, що у вересні 1918 р. він «змовився з А.Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр[ального] Комітету [партії] соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено В.Винниченка, який погодився на нього» [9, с.120–121]. Сам В.Винниченко засвідчував: «Ставши по уступленню А.Ніковського головою Національного Союзу¹, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Н.Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас» [1, с.87–90]. П.Христюк писав, що задум повалити П.Скоропадського силою виник в середовищі лівих українських есерів (підтверджуючи загалом спогади М.Шаповала), додаючи, що ідею збройного повстання, висунуту есерами та Селянською спілкою, без вагань підтримали залізничними та соціалісти-самостійники. Нагадаю, що саме їхні представники згодом стали членами Директорії (Ф.Швець – від Селянської спілки, А.Макаренко – від залізничників, П.Андрієвський – від соціалістів-самостійників, есер М.Шаповал відмовився вступити до Директорії, а натомість, з 14 листопада очолив УНС). Проти повстання висловилися соціалісти-федералісти та соціал-демократи. І лише після залучення до змови В.Винниченка (який згодом й стане на чолі Директорії), цей намір підтримали окремі есдеки [11, с.128]. Гадаю, що й С.Петлюра, який належав до УСДРП, хоч і перебував у в'язниці, був прихильником силового розв'язання питання влади (а отже й проблеми соціального і політичного розвитку України) і не лише знав про такі наміри, але й свого часу (до арешту) наполегливо готував ґрунт для перевороту, про що йтиметься нижче. Вважаю також, що саме ув'язнення завадило йому особисто очолити підготовку до збройного виступу проти гетьманського режиму і підтвердженням цьому є його підпільна робота на чолі Земського союзу, позиція військовиків (зокрема Січових стрільців) щодо його заочного включення до складу Директорії² та практичне загальне керівництво республіканськими силами в листопаді – грудні 1918 р. тощо.

Підготовча праця у цьому напрямкові не припинялася практично з перших днів встановлення Гетьманату й здійснювалася у кількох напрямках одночасно: політичному – консолідація опозиційних соціалістичних партій в єдиній спілці (координаційному центрі), якою спочатку був Український національно-державний союз (УНДС), а потім (з серпня 1918 р.) – Український національний союз (УНС) в поєднанні з масовою агітацією; громадському – робота із земськими та різного роду професійними організаціями; економічному – організація страйків та стачок й, водночас, залучення коштів через кооперативну мережу; військовому – накопичення зброї, організація повстань, сформування отаманських загонів та залучення військово-командного складу (серед січовиків, запорожців тощо); зовнішньому – налагодження контактів та пошуку підтримки в російських більшовиків (зокрема через очільників мирової делегації РСФРР Д.Мануїльського та Х.Раковського) та у німців (серед представників

¹ Крім того, погоджуюся із думкою М.Стахіва, який, перебуваючи в еміграції, вважав, що, якби С.Петлюра був особисто присутній на засіданні, коли обирали членів Директорії, то саме він, а не В.Винниченко, став би її головою [36, 72].

² Крім того, погоджуюся із думкою М.Стахіва, який, перебуваючи в еміграції, вважав, що, якби С.Петлюра був особисто присутній на засіданні, коли обирали членів Директорії, то саме він, а не В.Винниченко, став би її головою [36, 72].

німецьких соціалістичних партій у Райхстазі, німецького Оберкомандо в Києві й, згодом, німецьких та австрійських солдатських комітетів та командування в Україні) тощо.

Наприкінці вересня 1918 р. В.Винниченко та М.Шаповал зав'язали контакти із старшинством Окремого загону Січових стрільців [6,с.225–318]. Стрілецьтво морально було готове до виступу, їхні емісари, що були розіслані по країні для вербовки новобранців до своєї частини, яка ще перебувала у стані формування, вже мали зносини з повстанськими отаманами Волині, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини й, очевидно, з представниками С.Петлюри (чим і зумовлюється подальша категорична вимога Січовиків введення його до складу Директорії).

Тим часом погіршилася зовнішньо-політична ситуація. Центральні держави терпіли поразку у світовій війні, вже в жовтні розвалилася Австро-Угорщина, а в листопаді 1918 р. революція зколихнула Німеччину. Гетьманат же не мав власної армії для захисту від більшовизму зовнішнього і соціал-більшовизму внутрішнього. І хоча на потреби Військового міністерства було витрачено вже 352 млн. 101 тис. 302 крб. [4,с.278–282] (за підрахунками асигнувань на потреби Військового міністерства, опублікованих у офіційному «Державному вістнику», вони становили 800 млн. крб. [12,арк. 30–31 зв.]) на практиці до сформування армії можливо стало приступити лише у вересні 1918 р. після відвідин гетьманом Німеччини на запрошення кайзера Вільгельма. 15 вересня 1918 р. в розпорядження начальника Штабу гетьмана таємною постановою на потреби Українського козацтва було асигновано 900 тис. крб. [13,арк.15].

Загалом же, на жовтень 1918 р. в розпорядженні начальника Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін із 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків підняти повстання у найближчому до Києва районі й ґрунтовно споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами, а також 2 сотні (піша й кіннотна) власного конвою гетьмана, переважно з колишніх офіцерів, та різноманітні команди та керівні кадри [18,арк.100–101,107]. Під командою Військового міністерства у Києві була також недоукомплектована Сердюцька дивізія. Інших збройних сил в столиці гетьман не мав, а події розгорталися з надзвичайним динамізмом та із крайньою загостреністю. Як зазначав начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький, усі ці мізерні підрозділи «мали із чудодійною швидкістю з одного тільки чуття українського патріотизму зрости у грізні бойові сили, проте насправді нічого не робили», й «лише тепер Скоропадському стало ясно, що [військовий міністр] ген. Рогоза виявився не на своєму місці» [18,арк.107]. Його звільнення вже не могло виправити військове становище та якимось чином збільшити потужність збройних сил гетьманського режиму, тим паче, що бажаючих посісти у цей загрозливий час посаду військового міністра не виявлялося. Відтак на чолі військового міністерства став молодий полковник Генштабу Б.Шуцький.

З огляду на такий стан речей, й не без наполегливих порад німців, П.Скоропадський вдався до спроб порозумітися із соціалістами. 5 жовтня 1918 р. він зустрівся з провідниками опозиційного альянсу лівих партій – Українського національного союзу (УНС) щодо створення нового гетьманського уряду, до складу якого мали увійти українські соціалісти – представники УНС. Такий уряд було сформовано 24 жовтня 1918 р. шляхом реорганізації Ради міністрів Ф.Лизогуба, куди увійшли помірковані соціалісти О.Лотоцький, П.Стебницький, А.В'язлов, В.Леонтович і М.Славінський. Того ж дня, звинувачений в арешті С.Петлюри та небажанні його звільнити з в'язниці, а також через непорозуміння з гетьманом у політиці щодо українських соціалістів, у відставку пішов начальник особистого Штабу П.Скоропадського

Б.Стеллецький. Його змінив байдужий до політичних процесів О.Аккерман, що вкрай негативно відіб'ється на розвідувальній й котррозвідувальній діяльності спеціальних служб Штабу гетьмана та стану і до того нечисленних його збройних підрозділів.

Тим часом, попри включення представників УНС до гетьманського уряду Ф.Лизогуба, 26 жовтня 1918 р. український есер М.Шаповал зустрівся з головою Української національної партії А.Макаренком, який мав впливи серед залізничників, задля обговорення способів втілення в життя плану збройного усунення гетьмана й підняття повстання проти його режиму. Наступного дня (27 жовтня) голова УНС соціал-демократ В.Винниченко мав зустріч із М.Шаповалом, після чого вони очолили безпосередню підготовку до заколоту.

С.Петлюра у цих змовинах участі не брав, позаяк із липня 1918 р. перебував в у'язненні. Проте він не знаходився осторонь підготовчої роботи до часу активізації та початку запуску механізму повалення гетьманства, а ще до свого арешту встиг створити й налагодити чітку діяльність широкої та плідної мережі радикального підпілля, яка і після його ізоляції у камері продовжувала функціонувати й, наче маховик, набирала обертів та потужності.

Щирий патріот України, ідейний соціал-демократ й не позбавлений особистих амбіцій С.Петлюра під час Гетьманату займав скромну, здавалося б на перший погляд, посаду голови Союзу земств України й був не лише політичним противником П.Скоропадського, а й його ярим ідеологічним, світоглядним та соціальним антагоністом.

Саме через земські установи С.Петлюра прагнув поширити свої ідеї на українських дрібних та середніх селян, тоді як П.Скоропадський, попри гучні заяви про прихильність до середніх хліборобів-власників, залишався в оточенні здебільшого русофільськи налаштованих великих землевласників, т.зв. «батюшковців» (російських націоналістів) та космополітичного «Протофісу» (Союзу промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України). Відтак, стає очевидним наскільки недалекоглядним та застарілим, з огляду на епохальні революційні, соціальні, національні та іншого роду зміни у державних та економічних моделях, суспільній та особистостній свідомості, був підхід П.Скоропадського до вибору соціальної бази для свого режиму; настільки громіздкою та неповороткою була бюрократична рутинна нової держави старої моделі, що не спроможна була в обмежений термін не лише здійснити навіть ті окремі перетворення, що були задумані її очільником, а й пропагувати благі наміри гетьманської влади; наскільки державний механізм Гетьманату не встигав за круговертю історичного моменту. Натомість С.Петлюра виявив у тоді (у 1918 р.) такий запал у своїй діяльності, самовідданість та організаторський хист, що навіть його войовничий опонент – начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький – почав ставитися з повагою до цього чужого йому за переконаннями соціаліста, революціонера і самостійника, а згодом навіть висловив думку, що С.Петлюра «значно перевершив Скоропадського своїм організаторським талантом і можна лише щиро пошкодувати, що не він у той час був Гетьманом» [19, арк.90–91].

Користуючись своєю посадою та певною завуальованістю від метушливого київського життя, С.Петлюра та інші соціалісти спрямовували свою діяльність на об'єднання під своїм впливом провінційного духовенства, сільського вчителства та кооперації. Крім ідеології та пропаганди, не залишалися осторонь й практичний й матеріальний аспекти. За допомогою соратників та прихильників було активізовано роботу створеної рік тому нової спілки сільських кооперативів – «Дніпросоюз», який до кінця 1918 р. збільшив свої обігові капітали з 5 млн. крб. (у січні 1918 р.) до 70 млн. крб., вкладаючи їх у різні галузі народного господарства, зокрема, у торговельну, промислову

(велику миловарню з річною продукцією близько 200 тис. пудів у с. Куренівка під Києвом, фабрику взуття у столиці, що виробляла 100 тис. пар на місяць, фабрики білизни, трикотажу тощо) [2,с.87–93]. Саме «Дніпросоюз», за відомостями власного Штабу гетьмана, влітку–восени 1918 р. став головним матеріальним донором соціалістичної опозиції, свого роду її неофіційним міністерством фінансів [19,арк.95].

Під контролем українських соціалістів перебував й інший фінансовий центр української кооперації з філіями в усіх великих містах країни – Український Народний Кооперативний банк (Українбанк). Організатором цієї центральної фінансової інституції вітчизняної кооперації (середина 1917 р.) і головою її правління був відомий український урядовець, перший генеральний секретар фінансових справ УНР Х.Барановський. Третім, сільськогосподарським, «китом» українського кооперативного руху був Перший Всеукраїнський сільсько-господарський кооперативний союз (скорочено – «Централ»), який було створено в січні 1918 року. Організатором і головою Ради «Централу» був відомий соціаліст і урядовий діяч УНР К.Мацієвич. Ці та меншого штибу кооперативні установи мали широку мережу філій по всій території України, головню – в її глибинці, а також мобільні й популярні в провінції друковані органи. Досить зазначити, що за Гетьманату лише у споживчій кооперації було задіяно близько 4 млн. членів (майже 11,5% населення тогочасної Української Держави), що були об'єднані у 15 тисяч кооперативних товариств. Цього року у Великій Україні діяло 22 тисячі кооперативних товариств, що охоплювали 60% населення, об'єднаних у 253 окружних союзи різних типів та ступенів [2,с.87–93].

Численні агенти таких кооперативів були й за сумісництвом зв'язковими української соціалістичної опозиції. Лише ті села, що на своїх сходах приймали українські соціалістичні доктрини, отримували кооперацію, що дійсно допомагала населенню. Таким чином «сільський піп», «вчитель» та кооперативи стали трьома союзниками опозиції, дії яких вона координувала через Союз земств і завдяки яким, як зізнавався начальник гетьманського Штабу, «усі його [Петлюри] розпорядження з центра досягали народних мас набагато швидше й точніше ніж розпорядження Скоропадського через його бюрократичний апарат. Так само й зворотньо, Петлюра через ті ж організації отримував значно більш точну та повну інформацію про настрої на місцях» [19,арк.96–97]. Відтак, налагодивши та зміцнивши таку підпільну мережу, провідники українського революційного соціалістичного руху розпочали підготовку до формування центрального правління, яке мало б змінити уряд П.Скоропадського. Між тим як кадетський уряд гетьмана втрачав купу дорогоцінного часу у безкінечних суперечках про принципи організації влади, про формальні штати установ, сенат тощо, С.Петлюра, В.Винниченко, М.Шаповал з соратниками по партії (ліві есдеки та есери) та в співпраці із Селянською спілкою на практиці створювали тіньові структури опозиційної влади по усій країні, які готували виступ проти режиму. Час від часу призначалися підпільні з'їзди партійних осередків та таємні наради впливових місцевих діячів, які збиралися у різних куточках країни чи в околицях Києва (як то під Вінницею, або на дачі у В.Винниченка під Каневом, місцеві земські зібрання чи кооперативні з'їзди тощо).

Осібний (Особливий) відділ власного Штабу гетьмана мав більші чи менші відомості про ці зібрання й здійснював арешти соціалістичних активістів, проте, приклад із звільненням з-під варті за особистим наказом гетьмана В.Винниченка, якого було заарештовано із доказовими паперами, значно підірвали запал офіцерів та агентури Осібного відділу [19,арк.97–98,107].

Проте в липні 1918 р. агенти доповіли, що С.Петлюра, очевидно через німецького посла в Україні А. фон Мумма, увійшов в зносини з автором

гетьманського перевороту німецьким майором Гасе й запропонував йому організувати новий переворот – соціалістичний. Передбачалося повалити кадетський уряд Ф.Лизогуба і замість нього поставити націонал-самостійницький соціалістичний, який би більше відповідав бажанням німецького Райхстагу (в якому вагому роль відігравали соціалістичні фракції). Гетьман, якщо того забажали б німці, міг залишитися, але лише номінальним головою держави, без важелів впливу й із суто представницькими повноваженнями. Переворот передбачалося здійснити цілком мирним шляхом, тобто у призначений час заарештувати всіх міністрів у себе в домівках, а потім оголосити список нових міністрів.

Почувши про таке, П.Скоропадський не хотів у це вірити, позаяк був цілком впевненим у міцності свого становища й вважав С.Петлюру надто нікчемною людиною. Втім, за кілька днів такі ж відомості отримав і голова Ради міністрів Ф.Лизогуб. Як виявилось, до перевороту залишалось лише три доби. Тільки тепер П.Скоропадський вирішив застосувати енергійні превентивні дії й наказав начальникові свого Штабу, по згоді з німецьким командуванням в Україні, провести арешти усіх очільників українського самостійницького соціалістичного руху, а для того, аби ці заходи не набули гучного антиукраїнського враження, було вирішено арештувати у Києві також кількох крайніх правих російських політичних діячів.

Список соціалістів, що підлягали арешту (близько 20 осіб) гетьман продиктував особисто. Із цим списком начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький прибув до начальника політичного відділу німецького окупаційного командування, якому й виклав рішення П.Скоропадського. Щодо арешту українських соціалістичних лідерів німці не заперечували й навіть виявили готовність посприяти цьому, проте заявили категоричну незгоду з такими ж заходами відносно правих російських елементів. І все ж, після запевнень, що затримання правих здійснюється лише з метою послабити враження від арешту лівих самостійників, було дано згоду, але з умовою не залучення до таких акцій німців. При цьому, під час обговорення списку належних до арешту осіб, начальник німецького військового політвідділу додав до нього ще кількох, невідомих началькові гетьманського Штабу осіб [19, арк.107–112]. Арешти відбулися вночі на 27 липня 1918 р. Було затримано С.Петлюру, М.Порша, Ю.Капкана та ін.

С.Петлюра сприйняв свій арешт спокійно, сказавши, що давно на нього очікував. Передбачаючи такий розвиток подій, він заздалегідь заховав або знищив компроментуючі його папери. Арешт крайніх лівих одночасно з крайніми правими було сприйнято громадськістю із цілковитим здивуванням. Усі виявилися збитими з глузду, робилися неймовірні припущення, шукалися логічні зв'язки й навіть Д.Дорошенко не висловив заперечень. Відтак, мету було досягнуто й, як зазначав Б.Стеллецький, «Петлюра – цей важіль українства, був позбавлений волі» [19, арк.117–118].

Але такий поспішний арешт С.Петлюри, на якого не було ніякої вагомої доказової бази, висунув перед владою гетьмана інше питання: що з ним робити далі? Начальник Штабу П.Скоропадського згадував, що передбачалося два шляхи розв'язання проблеми: 1) С.Петлюра у в'язниці міг передчасно померти, однак це було б надто зрозуміло й ніхто цьому не повірив би; 2) С.Петлюра міг бути висланий за межі Української Держави. Однак П.Скоропадський, «з притаманною йому нерішучістю та прагненням все робити по петербургськи», зупинився на третьому рішенні: він наказав передати усю справу Петлюри міністрові юстиції О.Романову, очевидно вважаючи, що той віднайде у діях одного з провідників українських соціал-демократів склад злочину. Але О.Романов подав висновок, що не виявив злочинної діяльності С.Петлюри, а судити його лише на підставі агентурних даних було неможливо [19, арк.118–119].

Відтак С.Петлюра продовжував утримуватися в ув'язненні без висунутого проти нього обвинувачення.

Тим часом, провідники соціалістичних партій, що входили до УНС, як то В.Винниченко (УСДРП), В.Садовський (УСДРП), Ф.Швець (Селянська спілка), М.Шаповал (УПСР), С.Єфремов (УПСФ), А.Ніковський (УПСФ) та К.Мацієвич (УПСФ) провели нараду, на якій обговорили основні питання, в тому числі й можливість досягнення політичного компромісу з гетьманом, про створення Директорії та початок антигетьманського збройного виступу. Однак з'ясувалося, що всі присутні, за винятком Ф.Швеця (ну і, зрозуміло, В.Винниченка та М.Шаповала), виступали за ту чи іншу форму пошуку порозуміння й проти повстання. К.Мацієвич, вказавши на «розвиток нечуваного большевизму», застеріг, що збройний виступ зруйнує «ще слабкі форми нашої державності», на що В.Винниченко «з нетерпеливості зауважив, що ми воліємо лівий народний большевизм, як правий, поміщицький большевизм!» [10,с.49].

В свою чергу М.Шаповал наголошував на військові сили, які вже погодилися взяти участь у заколоті, а саме: Січові стрільці (1500 вояків), «чорноморці» – 600 («мають озброєння ще на 5000 людей»), «запорожці» – 2500 (озброєння – на 5000 чол.), 3 полки запасної дивізії – 6000 (озброєння – на 10 000 чоловік), окремий запасний полк – 1000 вояків (озброєння – на 2000 чоловік), залізнична охорона (чисельність невідома), додавши, що, провівши мобілізацію «можна мати ще 60 полків». Загалом, за словами М.Шаповала, у заколоті готові взяти участь 11 тис. 600 озброєних вояків, а за перший–другий день мобілізації путчисти розраховують поставити під багнети ще 13 тис. 500 вояків. «Загалом рахуємо, – підсумовував він, – на 25 000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і щохвилини прилучаться до нас». Крім того, за словами М.Шаповала, організатори заколоту сподівалися й на революційний підйом населення, після чого армія повстанців мала б зрости ще на 50–60 тис. озброєних людей.

У відповідь на таку войовничу програму С.Єфремов застеріг, що «повстання не треба робити, щоб не руйнувати апарату державного і не викликати большевизму, яким тепер живуть». Однопартієць С.Єфремова есеф А.Ніковський додав, що хоча й «повстання може мати успіх, але вони (соціалісти-федералісти – *П.Г.-Н.*) не бачать в ньому виходу для української справи з теперішнього становища, не визнають його як методу боротьби» [10,с.49–50]. Таку думку підтримав й соціал-демократ В.Садовський, а Ф.Швець висловився за повстання. При цьому ці діячі не мали офіційних уповноважень від своїх партій на подібні перемовини, а були персонально запрошені В.Винниченком та М.Шаповалом. Що ж до позицій самих партій, то силовий варіант підтримували лише УПСР і керівництво Селянської спілки. Есефи ж та есдеки (навіть т.зв. група Винниченка у ЦК УСДРП) виступили проти повстання. Втім, група осіб-заколотників, в тому числі й військовиків, вже вирішили повалити владу силою, а згадана міжпартійна нарада мала лише формальний характер.

23 жовтня М.Шаповал мав зустріч із А.Макаренком, який на той час працював Міністерстві шляхів і розповів про наявність «свого, більш тіснішого гуртка», до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко та Осецький [10,с.30]. При цьому генерал О.Осецький, який стояв на чолі окремої залізничної сторожі, «зложив по всіх станціях штаби, управи, дібрав дещо службового штату... Вже прийнято і козаків. Організовано з їх резервовий полк у Києві (залізничний полк). До полку приймаються лише свідомі українці» [10,с.30]. Залізничники ж, за словами А.Макаренка, під час повстання могли зупинити рух залізниць. Крім того, з'ясувалося, що заколотників підтримують також полк П.Болбочана та Чорноморський кош підполковника В.Пелешука. У свою чергу М.Шаповал повідомив А.Макаренкові, що на партійні структури та

загалом на УНС заколотники розраховувати не можуть, позаяк «Національний Союз абсолютно нічого не думає про озброєну боротьбу», та й взагалі «в Національному Союзі про цю справу ні з ким не можна говорити, окрім Винниченка» [10,с.30].

Наступного дня в кабінеті А.Макаренка в Міністерстві шляхів відбулася зустріч між ним, М.Шаповалом, В.Винниченком і генералом О.Осецьким. О.Осецький «без передмов... виклав свої міркування і план «глибокого охоп-ту Києва», після чого присутні, як згадував М.Шаповал, переконалися, що їхня справа не безнадійна [10,с.32–33]. Учасники доручили А.Макаренкові відрядити емісарів до П.Болбочана у Новгород-Сіверський, В.Пелешука в Бердичів та Є.Коновальця у Білу Церкву. Підготовку повстання в Київській губернії було покладено на П.Косенка (Антоновича).

Як вже зазначалося вище, до змови проти гетьманського режиму було залучено військовиків. В ніч проти 30 жовтня 1918 р. у помешканні сільськогосподарського кооперативу «Централ» (по вул.Прорізній, 19 в Києві) відбулася таємна нарада, в якій взяли участь А.Макаренко, В.Винниченко, М.Шаповал, командир гетьманського Корпусу залізничної охорони генерал О.Осецький, його підлеглі полковники В.Павленко (Лівобережна залога) та Хилобоченко (Правобережна залога), старшина Генерального штабу полковник В.Тютюнник та представники Окремого загону Січових стрільців (близько 1 тис. вояків) – полковник Є.Коновалець та сотник А.Мельник, які дали остаточну згоду на участь у повстанні. На зустрічі було створено Оперативний штаб повстання на чолі з генералом О.Осецьким (до його складу увійшли полковники В.Тютюнник та В.Кедровський, а також сотники А.Мельник та Ф.Черник) [5,с.450–451], а також схвалено розпочати переговори з Окремим Чорноморським кошем (В.Пелешука) та Запорізькою дивізією (П.Болбочана). Заколотники розраховували, що їхні сили становлять приблизно 12 тис. вояків, ще 60 полків залізничної охорони мали б бути швидко змобілізовані. Нестачу зброї планувалося отримати від гетьманської військової інтендатури для залізничної охорони. Січовики виставляли 1500 вояків, 900 з яких були добре вишколеними, а також могли надати зброї ще для 5 тисяч козаків. Гроші мали здобути В.Винниченко та М.Шаповал. Останній узяв в правлінні «Централу» 25 тис. грн., потім передав генералові О.Осецькому ще 15 тис. гривень; згодом ще 10 тис. від партії есерів передав Н.Григоріїв [10,с.38].

Військовий план генерала О.Осецького був таким: повстання починається на периферіях, а звідти наступає на Київ. Взагалі вся акція мала розпочинатися далі від Києва, щоб його повільно охопити концентричними кругами, а потім йти вперед, організуючи політичне і адміністративне запілля. На сильний виступ в самому Києві заколотники не сподівалися, побоючись на перших порах Сердюцької дивізії та потужної німецької залоги (бл. 30 тис. вояків). Учасники наради також вирішили, що Селянська спілка надасть своїх людей, які поїдуть закладати «штаби» чи «трійки» в повітах. Заколот було вирішено розпочати у Білій Церкві (де дислокувався загін СС).

(далі буде)

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). – Київ–Відень, 1920. – Ч. III.
2. Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) // Київська старовина. – 2003. – № 6.
3. Державний архів Київської області. – Ф. Р. 2793. – Оп. 1. – Спр. 407.
4. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т.2.
5. Історія українського війська. – Львів, 1992.

6. Крезуб А. Повстання проти гетьмана П.Скоропадського і про січових стрільців // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 11.

7. Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозачий рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010.

8. Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.

9. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927.

10. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – Новий Йорк, 1958.

11. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921. – Т. III.

12. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а.

13. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92.

14. Там само.. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 504.

15. ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 550.

16. ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 1164.

17. Там само.. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7.

18. Там само.. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1.

19. Там само.. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2.

Гай-Ныжнык П.П. Свержение Гетманата П.Скоропадского: подготовка и воплощение (1918 г.)

Анализируется подготовка разными политическими (украинскими и российскими) силами свержения власти гетмана П.Скоропадского, планы его убийства, предпосылки образования и деятельность Директории, действия спецслужб Гетманата против оппозиции, а также непосредственный ход антигетманского заговора и восстания.

Ключевые слова: Скоропадский, Державная Варта, Особый отдел, Штаб гетмана, Директория, Винниченко, Петлюра, восстание, заговор, большевики

Hai-Nyzhnyk, P.P. Overthrow Hetmanate Skoropadsky: preparation and implementation of (1918)

Analyzed various political training (Ukrainian and Russian) forces overthrow government of Hetman Skoropadsky, plans his murder, conditions of formation and activities of the Directorate, Intelligence Hetmanat measures against the opposition and direct the course Antihetman insurgency and rebellion.

Key words: Skoropadskyi, Derzhavnaya Warta, Special Section, Headquarters Hetman, Directory, Vynnychenko Petljura, insurrection, conspiracy, the Bolsheviks.

Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.)

Аналізується підготовка різними політичними (українськими та російськими) силами повалення влади гетьмана П.Скоропадського, плани його убивства, передумови утворення та діяльність Директорії, заходи спецслужб Гетьманату проти опозиції, а також безпосередній перебіг протигетьманського заколоту та повстання.

Ключові слова: *Скоропадський, Державна Варта, Осібний відділ, Штаб гетьмана, Директорія, Винниченко, Петлюра, повстання, заколот, більшовики.*

(Продовження. Початок: Гілея:науковий вісник. Вип.47)

Того ж дня, 30 жовтня, у Білій Церкві (де базувався Окремий загін Січових стрільців – ОЗСС) Стрілецька рада підтримала змовників, але висунула вимогу заочно включити до складу керівників повстання С.Петлюру, який все ще перебував у в'язниці за антигетьманський маніфест. За планом Оперативного штабу, рушійною силою заколоту призначили січовиків – вони мали наступати з Білої Церкви на Київ. Назустріч зі столиці мали вийти залізничники, і вже разом вони б захопили місто. Надалі відбулися ще окремі зустрічі М.Шаповала з О.Осецьким та В.Винниченка з П.Болбочаном, внаслідок яких остаточно викристалізувалося керівне ядро заколотників. «Наша військова організація, – як цілком точно визначив путчистів один з її членів (М.Шаповал), – склалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником В.Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда (генерал Осецький), Лівобережний командуючий – полковник Болбочан, Січові стрільці – полковник Коновалець, Чорноморці – підполковник Пелешук» [35,с.40].

Водночас увагу агентів Осібного (Особливого) відділу при особистому Штабі гетьмана було спрямовано й на боротьбу з більшовицькими агентами, що відряджались на територію Української Держави для антиурядової і антинімецької агітації. Для налагодження цієї роботи начальник Особливого відділу Д.Бусло вже 25 липня 1918 р. подав начальникові гетьманського Штабу Б.Стеллецькому рапорт у якому зазначалося, що у столицю проникло багато «агентів Радянського уряду», що мали за мету організацію протигетьманської та протинімецької агітації й мали безпосередній контакт з місцевими підпільними більшовицькими осередками та радянською мирною делегацією¹. У рапорті також вказувалося на потенційну небезпечність як діячів українських

¹ Запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори ще 30 березня 1918 р. уряд УНР. Упродовж тривалого часу уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Тим часом в Україні відбувся державний переворот й було встановлено гетьманську владу П.Скоропадського. Мирна делегація РСФРР прибула для ведення переговорів з Москви до Києва 22 травня 1918 р. У її складі було майже 40 осіб. Делегацію очолювали Х.Раковський та його заступник Д.Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був професор С.Шелухін, заступником І.Кістяківський, а з 10 серпня – П.Стебницький.

соціалістичних партій, так і політичних емігрантів – російських монархістів, а також різного роду політичних авантюристів та злочинців. Начальник Осібного відділу пропонував застосувати такі оперативні заходи:

- перенести мирні переговори з більшовицькою делегацією у невеличке прикордонне містечко, або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд; посилити охорону кордонів і встановити спеціальні перепускні пункти на кордоні з Росією;
- у всіх потягах, що прямують з Росії, здійснювати перевірку документів, а в разі виникнення підозри – багажу і речей; у потягах російсько-українського сполучення призначити таємних агентів Державної Варти;
- посилити кадровий потенціал контррозвідки та органів правопорядку за рахунок залучення до роботи колишніх царських жандармів та поліцейських;
- запровадити обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 години, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності;
- адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями;
- підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті;
- посилити режимність на телефонних вузлах, що обслуговували правоохоронні органи [41, арк.2,4–6 зв.].

Як відомо, перенести переговори з делегацією РСФРР з Києва в інше місце не вдалося. Начальник Штабу гетьмана Б.Стеллецький згадував, що «поза сумнівом, що уся ця Радянська делегація була одна лише комедія, але більшовики нею користувалися заради агітаційних та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією, до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумм нагадував що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів» [42, арк.133–135].

24 вересня 1918 р. начальник гетьманського Штабу надіслав повідомлення про інформацію, що отримав від агентури, директору департаменту Державної Варти, київському губерніальному старості, начальникові освідомчого відділу при полтавському губерніальному старості, комендантам німецьких залог майору Гасе і обер-лейтенанту Вальке. В ньому зазначалося, що в Золотоноському і Канівському повітах існують готові до виступу проти гетьмана озброєні селянські дружини загальною чисельністю до 10 тис. осіб, які через кур'єрів (брати Герасим і Пилип Ворона) отримували вказівки з Москви і влаштовували зв'язок з єврейськими підпільними організаціями в Києві. Агенти Осібного (Особливого) відділу встановили місце переховування однієї зі столичних груп, що вчиняла терористичні акти з метою здобуття коштів. Бойовики на чолі з Б.Моргулісом, членом більшовицької партії, збиралися для акцій у приміському районі Києва Деміївка [44, арк.113–114].

У вересні 1918 р. було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої заарештували колишніх червоногвардійців О. Сухарева, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманщика, В. Курпатого, М. Курпатого, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали російських офіцерів і українських козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели провинність заарештованих [43, арк.12–25, 38–46].

Водночас вже 30 липня Рада міністрів ухвалила Статут «Про облік населення в містах і міських оселях Української Держави» [38,арк.1–4]. За місяць, 30 серпня, гетьман затвердив Статут «Про кордонні пункти і їх штати» [37,арк.1–4], а 18 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ І.Кістяківський видав таємну інструкцію, в якій наказав урядовцям Державної Варти контролювати цілодобове чергування двірників біля воріт [36,арк.17–18].

В жовтні 1918 р. з наказу І.Кістяковського були заарештовані члени двох викритих крупних більшовицьких організацій в Києві та Одесі. Допит затриманих, труси та обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів, виявили тісний зв'язок між більшовицькою мирною делегацією Х.Раковського, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади [23,с.145]. У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації ведуть посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні, не шкодують мільйонів рублів на організацію залізничних страйків та на організацію збройного повстання тощо, але німці всіляко заважали приборканню цих дій та усіляко прикривали ленінських агентів [28,с.131]. Тим не менш І.Кістяковський без вагань заарештував більшовиків Єгорова, Дибенко та інших, наказав здійснити трус в приміщенні мирової делегації РСФРР та більшовицького консульства. Під час обшуків і там було знайдено докази підривної діяльності більшовицьких делегатів, їхні таємні антидержавні зносини з українськими соціалістами та представниками німецького штабу. Віддав наказ арештувати більшовиків Х.Раковського та Д.Мануїльського після зриву делегації РСФРР мирових переговорів з Україною. Наслідком була вкрай різка вимога заступника німецького посла барона Мумма, радника Тіля, негайного звільнення арештованих, повернення вилучених при обшуці документів і відставки І.Кістяківського. Це призвело до урядової кризи, коли 19 жовтня 1918 р. дев'ять міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник та ін.), вступившись за міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку [23,с.150].

Крім того, агентура Осібного відділу чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів, як то щодо: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків та підпільної партійної наради Ю.П'ятакова у Києві 31 серпня; переховування в Києві колишнього командувача 3-ї радянської армії Лазарева та його зміну зовнішності й плани переїзду до Одеси (рапорт від 25 вересня); Гімельфельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РСДРП(б) членів ВНК у Москві Яковлєва і Рижкова, (рапорт від 12 жовтня); зборів столичних комуністів для зустрічей з кур'єрами із провінцій, які щоденно о сьомій вечора відбувалися в київській кооперативній їдальні на Подолі, а також про таємний склад забороненої літератури, що розташовувався на розі столичних вулиць Межигорської і Хоревої, у будинку №18 (агентурні повідомлення від 16 листопада) тощо.

Між тим, 7 жовтня 1918 р. начальник контррозвідувального відділу Штабу Південної (Южної) армії передав українським спецслужбам отримані ним таємні відомості, що Радою народних комісарів РСФРР іще на початку серпня під виглядом дипломатичного представника було відряджено до Києва спеціального радянського чиновника-агента, на якого покладалося керівництво терористичними актами в Україні. Основним його завданням були організація замаху на гетьмана П.Скоропадського та донського отамана П.Краснова, на що Л.Троцьким було виділено близько 4 млн. рублів. Терористи повинні були

прибути з Росії до Києва й зустрітися з вищевказаним дипломатом-агентом у столичному готелі «Марсель» і отримати від нього відповідні директиви.

Перш за все мав бути вчинений замах на П.Скоропадського, а вже потім — на П.Краснова. Однак плани було зкореговано. За вказівкою заступника голови більшовицької мирової делегації на переговорах між Українською Державою та РСФРР Д.Мануїльського, вбивство П.Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на козацтво і ще більш посилити антибільшовицькі настрої на Дону. Він наполіг на тому, аби шляхом підкупу та агітації лівої частини Кругу Всевеликого війська Донського влаштувати перевибори донського отамана і таким чином знешкодити П.Краснова. З метою улаштування перевиборів активно працювали із донським командним складом дехто Богучарський та лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Відтак ставку знов було зроблено на терор.

6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди в Курська прибув член головної військової ради підсавул Поздняков (справжнє прізвище невідоме). Членами організації були: зять Гермогена студент Тарараєв (розпорядник розстрілів), його сестра Марія Тарараєва (секретар трибуналу), осавул Шурупов (новочеркаський чоботар, що мешкав на вул. Платонівській й видавав адреси), такий собі Васільєв (що жив у Новочеркаську поміж вулицями Отаманською та Московською), а також ще якийсь новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін (мешкав у Борисоглібську), Черемухін та Понєделєїн (що мешкали на станції Євстратовка) [22,арк.15–16].

27 вересня 1918 р. департамент Державної Варти по лінії Освідомчого відділу цілком таємно повідомляв київському міському отаманові, що ще у серпні-місяці начальник Осібного (Особливого) відділу Д.Бусло спеціальним рапортом (№ 920) повідомив начальника гетьманського Штабу Б.Стеллецькому, що відповідно із «цілком достовірними агентурними відомостями» 15 вересня 1918 р. група із 28 осіб ухвалила убити П.Скоропадського. Виконавців замаху було обрано шляхом жереба, який випав на таких собі Івана Андрійовича Смірнова та Афанасія Степановича Барклаєва. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини і там здійснити замах. Ліквідація гетьмана мала стати не просто політичним убивством, а сигналом для загального повстання в Україні [22,арк.19–21]. Саме цим обумовлюється утаємничення від'їзду П.Скоропадського до Німеччини для зустрічі з Вільгельмом II і таке ж повернення гетьмана в Україну. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свій намір і глава держави залишився живим, але важливим у цій розробці є те, що вона означено вказує принаймні на два важливих факти: взаємозв'язок убивства П.Скоропадського із початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками.

Крім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну (т. зв. «соціалістичну») армію. Так, у терміновому цілком таємному донесенні (№ 6178) Освідомчого відділу Державної Варти до столичного отамана від 19 жовтня 1918 р. повідомлялося, що 16 жовтня у Чигирині Київської губернії було заарештовано такого собі Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні він разом з іншими агентами був доправлений головним комісаром Москви з Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант показав, що головним більшовицьким агентом по Київській губернії є офіцер-літун Павел Іванович Петров (що мешкав у столиці по вул. Фундуклеївській, 68, в кв.14), по Черкаському повіту — Олександр Смірнов, по Звенигородському — Семен Іванович Якушевич, по Уманському — Феофан

Філіпович Іванов, по Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомлялося, що в ніч з 19 на 20 жовтня на квартирі П.Петрова відбудеться з'їзд усіх цих агентів [21,арк.37].

Відтак більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, які мали за мету фізичне усунення гетьмана й здійснення військового заколоту, що мав розбурхати масштабне повстання проти існуючої влади. Отже, водночас із планами збройного повстання, який організовували українські соціалісти, існував й план фізичного усунення гетьмана, який готували більшовицькі агенти, позаяк у спецслужб РСФРР (на відміну від українських опозиційних діячів) було достатньо відповідних кадрів терористів та практичного досвіду, і в цьому окреслено видно більшовицьку кооперацію із планами заколоту українських соціалістів (групою Винниченка – Шаповала).

Здійснити державний переворот в Україні прагли й деякі несоціалістичні російські угруповання, зокрема, «Спілка відродження України», яка планувала заарештувати П.Скоропадського та проголосити в Києві нову російську владу. Водночас спостереження провадилося й за деякими іншими російськими політичними діячами. Так, зокрема, із приїздом до Києва П.Мілюкова та Б.Савінкова за тими було встановлено негласний нагляд, причому особливої уваги було надано пересуванню та діяльності Б.Савінкова [42,арк.124–126].

Тим часом 3 листопада 1918 р. в Німеччині відбулася революція, а вже 9 листопада Німеччину було проголошено республікою, імператор Вільгельм II утік до Нідерландів. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості заколотникам. Адже, як зазначав один з керівників їхнього ядра М.Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й, готуючи таке повстання, вони лише «чекали слушного часу. Цей слушний час прийшов – упадок німецьких фронтів» [35,с.121]. Далі М.Шаповал засвідчує, що попри рішучість виступити проти гетьманського режиму змовники активно використали військово-політичне становище тогочасної Німеччини й в іншому напрямкові. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців (полковника Шаповала та соціал-демократа П.Бензю), аби вони там увійшли в зносини із німецькою соціал-демократією, що мала потужний вплив у Райхстазі, яка б «енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ» [35,с.121]. Незабаром цей тиск на німецьке військове командування в Україні буде здійснено, в тому числі, й щодо ув'язнених соціалістів, зокрема С.Петлюри.

В цей час армії Центральних держав на терені України революціонізуються і поступово займають нейтральні позиції щодо українських державних справ в той час, як в самій країні знову ширяться протигетьманські повстання, а на півночі зкупчується Червона гвардія. Усе це спонукає опозиційний УНС вирішити скликати 17 листопада конгрес лівих партій та переобрати владу мирним шляхом. Зі свого боку гетьман П.Скоропадський на залізничній станції Скороходово зустрівся з отаманом Всевеликого війська Донського П.Красновим, де вони домовилися спільними зусиллями боротися з більшовиками.

Наступного дня (6 листопада) до Києва прибули галицькі делегати Й.Назарук та М.Шухевич. Вони просили допомогти військом та спорядженням молодій Західно-Українській Народній Республіці. П.Скоропадський погодився передати необхідне військове майно та надіслати січовиків. У ніч проти 7 листопада у Білій Церкві відбулася Стрілецька рада разом із галицькими депутатами, які вмовляли своїх земляків допомогти ЗУНР. Проте більшість із присутніх відмовилися, позаяк уже були залучені до підготовки збройного заколоту проти П.Скоропадського.

Про антигетьманські настрої серед стрілецтва та серед військовиків в особистому Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку (рапорт ад'ютанта Штаба гетьмана від 2 серпня 1918 р.) Осібний відділ отримав інформацію про «антиурядову діяльність» Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії [40,арк.1,2–6]. 7 листопада начальник Осібного відділу повідомив начальника гетьманського Штабу, що «в найближчому часі має намір видаватися нова газета «Трибуна», в якій будуть приймати участь міністр праці Славинський під псевдонімом Стависький, міністри Стебницький під псевдонімом Смутке і Лотоцький під псевдонімом Білоус» [45,арк.100].

В.Станкевич, колишній комісар при головній команді російської армії за часів А.Керенського, згадував, як він разом з членами «лівих організацій», підготовляв змову проти гетьмана. Метою цієї змови було скинути з влади і вбити П.Скоропадського, «передати владу кругам, що купчилися коло Союзу Відродження Росії, який мусів координувати свою діяльність з Українською Директорією». Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть створено Кабінет міністрів на чолі з колишнім міністром Центральної Ради з великоруських питань Одинцем. М.Стахів з цього приводу згадував: «Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П.Скоропадського та генерала П.Краснова, завдяки зусиллям полковників П.Болбочана, В.Павленка, представників Стрілецької ради Є.Коновальця та А.Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А.Галіп, а також П.Дідушок, як секретар «керівного гурту»» [33,с.20]. Зрозуміло що ці два угруповання розгорнули спільні заходи по підготовці збройного виступу проти П.Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого (соціалістичного) перевороту Є.Коновальця, В.Винниченко ще 7 листопада «заявив, що все готове для повстання» [26,с.13].

Тим часом, 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження військового стану на Волині, а 7 листопада – на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині та Таврії [24]. 10 листопада 1918 р. на військовому стані було оголошено Чернігівщину, Київщину та Полтавщину [39,арк.29–30;25]. Уся повнота влади у цих губерніях переходила від старост до рук комендантів корпусів, яким надавалися права командуючих окремими арміями². Проте армії ті існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини вже були залучені до протигетьманської змови. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П.Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Громадянська війна в Україні ставала дійсністю.

Того ж дня (10 листопада) П.Скоропадський у «Грамоті Гетьмана всієї України до всіх громадян України» закликає націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, «що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель» [31]. Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловлює сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно, попереджаючи, що в його «розпорядженню мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку» [31].

² Українська Держава поділялася на вісім військових округ, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).

11 листопада 1918 р. Німеччину було оголошено республікою. В новій ситуації збільшується й тиск на П.Скоропадського як із внутрішнього боку, так і з зовнішнього. Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні Ф.Штейнгеля докладний звіт про революцію в Німеччині та прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського національного конгресу. За нових умов П.Скоропадський, очевидно через тиск соціалістичних міністрів реформованого на короткий час уряду Ф.Лизогуба, що за кілька днів впаде, звільняє з тюрми відомих діячів опозиції М.Порша, Ю.Капкана та ін.

Більш складною ситуація видавалася зі становищем С.Петлюри, який без висунення звинувачення утримувався у Лук'янівській в'язниці Києва ще з 27 липня. Із зверненням про його звільнення до П.Скоропадського неодноразово зверталися не лише численні громадські діячі, а й члени гетьманського уряду Д.Дорошенко, М.Василенко, О.Греков і навіть генеральний писар І.Полтавець-Остряниця, які постійно нагадували гетьманові, що не чесно утримувати в тюрмі людину цілими місяцями, не висувавши йому жодних обвинувачень. Проте гетьман щоразу вимагав від свого начальника Штабу віднайти ці звинувачення. На це Б.Стеллецький кожного разу доповідав, що таких в його розпорядженні немає, позаяк С.Петлюра не злочинець, а лише ворог. Тим не менш, попри тиск з боку німців, соціалістів та гетьманських урядовців твердим противником звільнення С.Петлюри був начальник гетьманського Штабу Б.Стеллецький, якому, як він сам згадував, «довелося залишити свою посаду через небажання підкоритися вимозі звільнення Петлюри» [42,арк.120].

Врешті-решт друзі С.Петлюри зав'язали зносини із німецькими соціалістичними колами у Райхстазі й спромоглися їх переконати, що той був ув'язнений лише через те, що був соціалістом, а гетьман, натомість, є представником правих елементів. Відтак з Берліна, надто після революції, було вчинено настільки сильний тиск на німецьке військове командування в Україні, що питання про С.Петлюру було висунуто ультимативно й поставлено ребром [42,арк.119–120].

Колишній державний секретар Гетьманату М.Могилянський свідчив, що в його розпорядженні був лист від П.Скоропадського (кінець 1919 р.), в якому той писав, що «змушений був звільнити Петлюру за наполяганням німців, що загрожували у протилежному випадкові звільнити його силою» [28,с.131]. Цей факт погрози німців звільнити в'язня власними силами підтверджував й давній близький товариш П.Скоропадського герцог С.Лейхтенбергський [27,с.39], а також і колишній гетьманський міністр закордонних справ Д.Дорошенко [30,с.132]. Крім того, Д.Дорошенко, вже в еміграції у Німеччині в розмові із своїм секретарем І.Калиновичем, свідчив й про те, що гетьманському уряду було відомо про невідворотність повстання проти гетьмана. «Ми знали, що Винниченко веде працю по лінії соціалістичній і як удасться повстання, то буде «капітуляція» перед большевиками. Знали ми, – додав він, – що незалежно від того чи випустять чи не випустять С.Петлюру – повстання буде» [30,с.132]. Врешті-решт 12 (9-го за ст. ст.) листопада 1918 р. за наказом гетьмана міністр юстиції А.В'язлов звільняє С.Петлюру на «слово честі», що той не братиме участі в повстанні.

Цього ж дня, по обіді, С.Петлюра зустрівся з В.Винниченком, А.Макаренком та іншими тими, як пише М.Шаповал, що «тільки що відпущені з тюрми». На зустрічі також були присутніми провідники УХДП С.Шемет та М.Міхновський, які виступили за «якесь порозуміння з гетьманом». Засідання пройшло у галасі та суперечках, а після його закінчення, як стверджує М.Шаповал, «Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: «Іншої дороги нема, як повстання». Винниченко відповів: «Все готове! Хочете з нами?...»

Петлюра погодився» [35,с.50]. В.Винниченко також повідомив С.Петлюрі, що січовики вимагають визнати його командувачем повстанського війська й той одразу подався у Білу Церкву до заколотників аби очолити збройний виступ проти П.Скоропадського.

Чутки про заколот проти П.Скоропадського вже ширилися усім Києвом та країною. В.Винниченко та М.Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді В.Винниченко дав і представникам німецького командування В.Гренеру та фон Тіллю які ввечері (о 20 год.) 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму.

Що ж до скликання на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу, який мав би на меті визначити питання легітимності влади гетьмана, то фактично на ньому планувалося з правового кута зору підтвердити законність існуючої влади (чого, власне, ніхто навіть на думці не мав), її часткове видозмінення, або проголошення її незаконною. В такому випадкові, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним конгресом нелегітимності діючої влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту. Існувала, однак, і вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично) і тоді б повстання виглядало б у очах громадськості та міжнародної спільноти цілковитим заколотом. Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана, що, в свою чергу, сприяло рішенню П.Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцерства та білої Росії (видати Грамоту про федерацію, яка, однак згодом послужила ідеологічною підпоркою повстання і була однією з головних помилок гетьмана).

Сам П.Скоропадський з цього приводу писав: «Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав увідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцерства російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужжали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну» [32,с.308, 305].

Відтак 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом³. Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок вже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримала центральна течія есерів, Селянська спілка, есдеки та

³ Цього ж дня у газеті «Голось Києва» було надруковано наказ головнокомандувача Добровольчої армії генерала А.Денікіна про ніби-то очолювання ним усіх військових сил колишньої Росії й оголошення мобілізованими усіх офіцерів. Але це виявилось тільки вдалою провокацією (у столиці подекували, що провокацією І.Кістяковського).

самостійники-соціалісти. Партія соціалістів-федералістів же заявила, що вона виступає «принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити» [35,с.59]. В підсумку присутні усвідомили невідворотність збойного виступу проти гетьманського режиму, а відтак постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії» [35,с.59].

Ввечері того ж дня 13 листопада у будинку Міністерства шляхів, у кабінеті урядовця для особливих доручень О.Стокози зібралися: В.Винниченко, А.Макаренко, Ф.Швець, М.Шаповал, О.Янко, генерал О.Осецький, Ю.Чайковський, полковник В.Тютюнник, полковник М.Аркас, П.Дідушок, О.Мицюк, В.Кушнір, П.Андрієвський, полковник Є.Коновалець та І.Кульчицький. Головував В.Винниченко; протокол не вівся. Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти П.Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки [34]. За попередньою домовленістю лідер Селянської спілки О.Янко запропонував обрати до Директорії В.Винниченка, С.Петлюру та М.Шаповала. Відповідно до такого ж сценарію А.Макаренко підтримав ці кандидатури й закликав проголосувати за них без обговорення. Аж раптом М.Шаповал відмовився від членства, посилавшись на змореність і слабке здоров'я. Натомість О.Янкові він прошепотів на вухо, що його присутність в Директорії дасть їй марку більшовицької й запропонував замість себе самого О.Янка. Проте той також відмовився з причин ніби-то поганого здоров'я. Тоді М.Шаповал запропонував здивованим колегам включити до складу Директорії Ф.Швеця (від Селянської спілки), надавши право цим трьом членам кооптувати до її складу по одному представнику від залізничників та УПСР, а саме – А.Макаренка та П.Андрієвського [35,с.60–61]. Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В.Винниченка. Попри те, що учасниками заколоту було вирішено обирати членів Директорії лише з осіб, присутніх на нараді, до її складу увійшов і С.Петлюра (теж член УСДРП), який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був безпосередньо причетний до підготовки збройного виступу. Як уже згадувалося вище, С.Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців.

Часопис «Україна» (Кам'янець-Подільський) у статті «Як була вибрана Директорія», надрукованій до річниці антигетьманського повстання у 1919 р., писав, що В.Винниченко та М.Шаповал скликали нараду від імені УНС. Отже, то не було засідання УНС, як пізніше стверджували в еміграції деякі автори-соціалісти аби надати заколотові хоча б якісь ознаки легитимітету. Жодного стосунку до путчу УНС, звичайно ж, не мав. Хтілося б наголосити на фразі, яку було вжито автором тієї статті щодо учасників зібрання: він не називає їх уповноваженими УНС (як згодом це прагли показати емігранти-соціалісти), а натомість визначає їхній цілком приватний статус висловом: «гурток українських діячів» [34]. Відтак весь перебіг підготовки повстання та, власне, й обставини формування його керівного ядра і вибори членів Директорії яскраво засвідчують, що УНС був лише історичною ширмою для силового акту, який готувався певним угрупованням цивільних та військових осіб, а пізніші твердження про причетність до заколоту Українського національного союзу не мають під собою суттєвого підґрунтя.

Заколотникам було відомо, що того дня (13 листопада 1918 р.) створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українського народу, а відтак на згаданому

засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер заколотників В.Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В.Мазуренка зустрічався з більшовиками Х.Раковським та Д.Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання [20,с.158]. Крім того, усі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П.Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П.Скоропадський змушений був 14 листопада змінити безбарвно-нейтральний уряд Ф.Лизогуба на русофільський на чолі з С.Гербелем. Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій по створенню єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність й непередбачуваність подій вже не давала ані часу, ані змоги ні створити армію, ні організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були ненадійними і небезпідставно підозрювались гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту проти гетьмана П.Скоропадського.

Однак, власних сил щоб приборкати заколот у гетьмана було замало, тим паче, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще й більшовицьке вторгнення. П.Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти, як гаранті державності Української Держави. Але саме цього потенційні союзники і не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада 1918 р. федерації з білою Росією. «У цій федерації, – як було зазначено у грамоті гетьмана, – Україні належить одне з чільних місць» [29,с.163].

Карколомність військово-політичної ситуації вимагала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилося, що ані П.Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у вкрай стислий час. Відтак колишній бойовий генерал П.Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже й «біла» Росія (читай – Добровольча армія та на швидкоруч сколочені загони російських офіцерів у Києві), стануть гарантами існування Гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада П.Скоропадський підписав Грамоту про федерацію з «білою» Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл.

Вважаю, тут слід зробити невеличкий відступ і зазначити, що, П.Скоропадський таки мав до певного часу сподівання, що Антанта змусить німців надати йому допомогу у боротьбі з заколотниками, а в подальшому, очевидно, все ж забезпечить самоврядний статус гетьманської України щодо Росії. На яких умовах зараз годі розмірковувати, позаяк у істориків відсутні на руках конкретні папери чи угоди з цього приводу. Разом з тим, відомо, що П.Скоропадський все ж не вірив у перемогу німецької зброї у світовій війні і, як колишній бойовий російський офіцер, природньо, не бажав цього. Про що й не раз писав у своїх спогадах. Відомо також і те, що він, під маскою налагодження економічних відносин намагався через нейтральні країни

встановити контакти державами Антанти, а також й про відрядження у Ясси спеціальної місії. Втім, існують свідчення, що заслуговують на довіру, про те, що П.Скоропадський вже під час свого гетьманування все ж таки мав не лише налагоджені глибоко утаємничені контакти, але й певні попередні домовленості з представниками країн Антанти, а саме з французами та англійцями. Й надзвичайно переймався їхньої кондефіційністю й, можна навіть сказати, боявся витоку будь-якої інформації чи то чуток з цієї теми.

Так, зокрема, начальник особистого Штабу гетьмана Б.Стеллецький згадував, в контексті операції щодо арешту групи соціалістичних діячів (в тому числі й С.Петлюри) наприкінці липня 1918 р., якої я торкався вище, що у список осіб, належних до затримання, який особисто надиктував П.Скоропадський, офіцер політвідділу німецького Генштабу додав ще кілька прізвищ. Ці особи були цілковито невідомими начальникові Штабу гетьмана, але коли він приніс доповнений папір гетьманові, той власноруч викреслив з доданих німецьким офіцером прізвищ двох осіб, категорично заборонивши їх чіпати. Начальник Штабу, в свою чергу, передав виправлений гетьманом список до Особливого відділу і, як уже зазначалося, арешти було здійснено у ту ж ніч і без зайвого галасу. Проте при цьому Б.Стеллецький, не надавши важливого значення незначному виправленню у списку, забув про існування другого його примірника, який залишався у німців і до якого не було внесено правок гетьмана.

На ранок дня, в ніч на який відбулися арешти відзначених осіб, про що й було відзвітовано начальником Особливого відділу, начальник Штабу доповів гетьманові, що затримання усіх осіб відбулося без інцидентів й що арешти було здійснено навіть раніше за попередньо визначений термін. За годину–другу гетьман телефоном викликав до себе Б.Стеллецького. Той застав П.Скоропадського у стані близькому до істерики. Гетьман, запевняв, що тепер він загинув («погиб»). Коли ж той дещо прийшов до тями, то з'ясувалося, що з учорашнього списку він викреслив такого собі лікаря Х, який був його особистим агентом у зносинах із французами. Гетьман із хвилюванням сказав Б.Стеллецькому «адже Ви маєте зрозуміти, що я не можу обмежуватися одними німцями; що буде зі мною якщо французи їх переможуть? Я повинен підготувати себе в цьому напрямкові шляху» [42,арк.112–114]. Нагадаю, був лише липень 1918 року.

Негайно було викликано начальника Осібного (Особливого) відділу Д.Бусла, якому було наказано терміново виправити становище. Виявилось, що той утаємничений лікар-агент не був заарештований лише через щасливу для себе (й, очевидно, для гетьмана) випадковість, позаяк у ту ніч він перебував у свого приятеля в Межигір'ї. Проте німцями було вилучено з його помешкання усе листування. Відтак, начальник Особливого відділу змушений був навідатися до німців і під виглядом ознайомлення з документами, просто викрав листи, що компрометували П.Скоропадського.

(далі буде)

Список використаних джерел

20. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р./). – Київ–Відень, 1920. – Ч. III.
21. Державний архів Київської області. – Ф. Р. 2793. – Оп. 2. – Спр. 10.
22. ДАКО. – Ф. Р. 2793. – Оп. 2. – Спр. 25.
23. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине// Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930.
24. Державний вістник. – 1918. – 9 листопада.
25. Державний вістник. – 1918. – 12 листопада.

26. Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об «Украине». 1917–1918. – Берлин, 1921.
27. Могилянський Н.М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 г.) // Революція на Україні по мемуарам белых. – М. – Л., 1930.
28. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993.
29. Невідомий спогад про Дмитра Дорошенка // Сіверянський літопис. – 2007. – №4.
30. Нова Рада. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня).
31. Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.
32. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1967. – Т. 1.
33. Україна. – 1919. – 15–16 листопада.
34. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – Новий Йорк, 1958.
35. ЦДАВО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 246.
36. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 181.
37. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 294.
38. Там само. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 6.
39. Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 5.
40. Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7.
41. Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1.
42. Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2.
43. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 87.
44. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 88.
45. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 89.

Гай-Нижник П.П. Свержение Гетманата П.Скоропадского: подготовка и воплощение (1918 г.)

Анализируется подготовка разными политическими (украинскими и российскими) силами свержения власти гетмана П.Скоропадского, планы его убийства, предпосылки образования и деятельность Директории, действия спецслужб Гетманата против оппозиции, а также непосредственный ход антигетманского заговора и восстания.

Ключевые слова: Скоропадский, Державная Варта, Особый отдел, Штаб гетмана, Директория, Винниченко, Петлюра, восстание, заговор, большевики.

Hai-Nyzhnyk, P.P. Overthrow Hetmanate Skoropadsky: preparation and implementation of (1918)

Analyzed various political training (Ukrainian and Russian) forces overthrow government of Hetman Skoropadsky, plans his murder, conditions of formation and activities of the Directorate, Intelligence Hetmanat measures against the opposition and direct the course Antihetman insurgency and rebellion.

Key words: Skoropadskyi, Derzhavnaya Warta, Special Section, Headquarters Hetman, Directory, Vynnychenko Petljura, insurrection, conspiracy, the Bolsheviks.

Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.)

Аналізується підготовка різними політичними (українськими та російськими) силами повалення влади гетьмана П.Скоропадського, плани його убивства, передумови утворення та діяльність Директорії, заходи спецслужб Гетьманату проти опозиції, а також безпосередній перебіг протигетьманського заколоту та повстання.

Ключові слова: Скоропадський, Державна Варта, Осібний відділ, Штаб гетьмана, Директорія, Винниченко, Петлюра, повстання, заколот, більшовики

(Продовження. Початок: Гілея:науковий вісник. Вип.47;48)

В зв'язку із антантівськими заходами гетьмана стався іще один випадок. Одного ранку до коменданта гетьманського палацу генерала К.Прісовського залізнична варта (поліція) привезла молодика, у якого не було жодних документів і який на київському вокзалі зчинив галас, що в нього поцупили скриню, в якій вів віз з Петрограда варення особисто для гетьмана. Чоловік наполегливо вимагав, аби його допустили до П.Скоропадського, якому той має повідомити дещо важливе.

Гетьман доручив начальникові свого Штабу з'ясувати у чому справа. У розмові із Б.Стеллецьким молодик повідомив, що він є англійцем, якого до гетьмана відіслав англійський консул із таємним документом. Документ цей він заховав в одну з банок із варенням. Чоловік сказав, що за ним постійно стежили, а отже він боїться, аби ця поцуплена скриня з варенням не потрапила у руки німців. Зміст документа йому відомим не був, але, додав посланець від англійського консула в Петрограді, він лише знає, що бажання П.Скоропадського буде виконано. Що то було за бажання – йому знову ж таки було невідомо. Після цього англієць попрохав знайти спосіб якимось чином таємно повернути його до Радянської Росії, звідки він добереться до Британії.

З огляду на ці два випадки видно, як логічно виснував начальник особистого Штабу гетьмана, що П.Скоропадський далеко не був сліпим прихильником німців, але таємно підтримував зносини з французами та англійцями [67,с.114–115].

Отже, цілком імовірно, що обставини випуску гетьманом Грамоти про федерацію з білою Росією не зовсім є банальною поспішністю (слабістю чи недалекоїстю) П.Скоропадського, а мали під собою певні обмовки, розрахунки чи, навіть, гарантії як для Української Держави взагалі, так і для гетьмана особисто. Ретельному додатковому прочитанню (між рядків) мусить бути піддана дослідниками й сама Грамота, в тому числі й, наприклад, фраза про те, що у тій федерації Україні мало належати одне з чільних місць. Що малося на увазі й на яких паритетах з Росією? Думаю, не варто спрощувати цей аспект у політиці гетьмана. Відтак, цілком можливо, що історія ще дасть нам нагоду і змогу більш глибоко й ширше поглянути на спонуки та обставини видання цього документу, а також на наслідки, які сподівався отримати від нього сам гетьман й які мали би неминуче вплинути на подальшу долю України та її державний статус.

Тим часом, гетьманська грамота допомогла заколотникам підняти над своїм виступом прапор порятунку державності, а також залучити до виступу проти П.Скоропадського помірковані національно-соціалістичні партії (есефи), широкі народні маси (невдоволені до того ж урядовою земельною і соціальною політикою) й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та нечисленних консервативних кіл і партій, як то хліборобів-демократів та хліборобів-власників тощо. Як писав В.Винниченко у «Щоденнику», він не сподівався на успіх перевороту, однак саме Грамота про федерацію надала йому (переворотові) потужну підтримку серед широких народних кіл, що вилилася у повноширне повстання проти влади, яка, до того ж, не вирішивши соціальних проблем, ще й зрадила державницьку українську справу.

Наступного дня (15 листопада) командир січовиків Є.Коновалець відвідав П.Скоропадського й вимагав відкликати Грамоту про федерацію, скликати Національний конгрес, який планував провести УНС, розформувати офіцерські дружини, перевести ОЗСС із Білої Церкви до Києва. У відповідь він гарантував докласти всіх зусиль для того, щоб Конгрес не виступив проти гетьмана. Фактично – це був ультиматум. П.Скоропадський відмовився. Та чи був тепер уже в нього інший вихід?

14 листопада В.Винниченко підписав відозву до населення, в якій Директорія вже оголосила початок всенародного повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П.Скоропадського» і закликала всіх чесних громадян, як українців, так і не українців, «стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу» [51,с.374–375].

Наступного дня (тобто 15 листопада), саме коли Є.Коновалець висував гетьманові умови почесної капітуляції під соусом компромісу, вже С.Петлюра, оголосивши себе головним отаманом (головнокомандуючим) Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана по війську, армійським частинам пропонував перейти на бік заколотників, а самого П.Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено «поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народної Республіки» [51,с.375]. Того ж дня повстанцями було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян [65,с.12]. Чи міг Є.Коновалець, у випадку згоди П.Скоропадського, виконати свої зобов'язання перед ним за таких умов, та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що ні.

В Україні склалася патова ситуація; для всіх, позаяк ніхто вже не був в змозі зупинити маховик хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові та сморідом трупів, від яких у воджів та вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюристів з'явився прикус влади та присмак наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожарищі: червоні росіяни – на півночі, білі росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики, російські монархісти й єдинонеделимці, робітники та селяни, різного щибу отамани і просто ватаги волоцюг.

Того ж таки 15 листопада 1918 р. гетьман затвердив таємну Постанову Ради міністрів про надання 10 млн. крб. Донському Війську отамана П.Краснова для формування та утримання Південної (Астраханської) армії [62,с.8]. Разом з тим, прагнучи повернути прихильність до захисту державного ладу солдатських комітетів німецьких військ було виявлено турботу і в цьому напрямкові. 15 листопада 1918 р. П.Скоропадський затвердив таємну урядову постанову про асигнування в розпорядження міністра продовольчих справ 14 млн. 116 тис. 470 крб. «на постачання німецьким військовим на Україні продовольчих продуктів» [62,с.9].

Тоді ж «на заходи громадського спокою» в розпорядження голови Ради міністрів С.Гербеля було надано 15 млн. крб. [62,с.7]. Не виключено, що за ці гроші той спокій мали забезпечити російські офіцерські загони. Проте спокій вже було порушено не лише по усій країні, а й у Києві. В столиці студенти Університету вийшли на демонстрацію, до якої під червоними прапорами приєдналися робітники. В центрі міста їх зустріли новостворені офіцерські дружини, що відкрили вогонь на ураження: 8 чоловік було вбито й 12 поранено. Хто несе відповідальність за цю безглузду провокацію? Офіцерські командири? Український військово-революційний комітет на чолі з В.Винниченко, який був створений у Києві при ЦК УСДРП, для координації

повстанських дій в місті¹, чи більшовики, які, як зізнавався В.Антонов—Овсієнко, «під прапори Петлюри... послали усі свої революційні комітети»? [46,с.118] Питання риторичне... Гетьман же—ж негайно заборонив збори й маніфестації, заклав вищі школи та запровадив попередню цензуру воєнного часу.

Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин, розпочався вранці 16 листопада 1918 р., коли особовому складу ОЗСС (на той момент – 46 старшин і 816 стрільців, які мали в своєму розпорядженні 12 кулеметів та 4 гармати [53,с.135]) було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії. Стрільці без зайвих проблем роззброїли Державну Варту та кадри кавалерійського полку, які здалися без бою. До вечора Січовики вже зайняли ст. Фастів, куди перебралася й Директорія. Місцеві підрозділи Державної Варти та загін сердюків також були обеззброєні без бою. Водночас із СС—ами з Бердичева до Білої Церкви потягом вирушила оперативна частина та гарматна батарея Окремого Чорноморського коша. У Харкові на боці Директорії виступив 2-й Запорізький полк П.Болбочана, який згодом опанує Полтавою (частина гетьманців перейшла на його бік) і придуше в місті більшовицьке повстання.

Відтак простежуються усі юридичні ознаки збройного, заздалегідь організованого, виступу військовослужбовців проти існуючої влади, уряду, якій до того ж вони присягали на вірність. Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був добре й давно спланований військовий заколот (путч), який спричинив собою вибух народного повстання, а по суті анархізацію народних мас, безлад і поширення отаманщини. У ході здійснення перевороту його речниками було досить вдало використано гетьманську Грамоту про федерацію з Росією від 14 листопада, невирішеність земельного питання, міжнародну військово—політичну обстановку (зокрема, розлад німецько—австрійських військ, внаслідок поразки Австро—Угорщини у війні і революції в Німеччині) тощо. Заколотники не відчували нестачі озброєння. Його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями, в тому числі й 2 млн. марок на підготовку нового (соціалістичного) військового перевороту [48,с.26;58,с.131,150].

Що ж стосується окупаційних військ, то створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ще 13 листопада ухвалила рішення про невтручання в українські внутрішні справи. 15 листопада делегація СС повідомила командування німецького гарнізону у Білій Церкві, що «цими днями почнеться український національний рух», прагнучи заручитися його нейтралітетом. Наступного дня на переговори до Білої Церкви прибули представники Великої солдатської ради з Києва, які зустрілися з В.Винниченком, С.Петлюрою та Ф.Шведцем і 17 листопада підписали угоду з «Українським республіканським правительством» за умовами якої Директорія гарантувала недоторканість і своєчасне перевезення німецьких військ за межі України, а німецька сторона зобов'язувалася не втручатися у внутрішні українські справи.

Ввечері 16 листопада перший ешелон Січових стрільців, перетворений на імпровізований панцерник, вирушив із Білої Церкви до Фастова. 17 листопада з Білої Церкви вирушив другий ешелон ССів, також перетворений на панцерник. Уночі на станцію «Васильків» прибули гетьманці. Під ранок республіканське військо захопило станцію «Мотовилівка».

Наступного дня (18 листопада) відбувся Мотовилівський бій, у якому республіканці розбили офіцерську дружину М.Святополка—Мірського та 1-й Сердюцький полк з кінною сотнею та панцерним потягом, які, очікуючи бою із ватагами селян, а не з вимуштрованим військовим підрозділом надто легковажно поставилися до бою. Сердюки почали масово переходити на бік повсталих і – спільно з січовиками – навіть відбили нічну атаку на залізничну станцію мешканців сіл Мотовилівка та Плісецьке, які мародерствували на полі бою. Залишки розбитих під Мотовилівкою гетьманців відступили на Васильків і Пост—Волинський (зараз – станція «Київ—Волинський» у столиці). Січовики вирушили через Глеваху на Васильків, а чорноморці зайняли села Плісецьке та Забір'я.

¹ До складу УВРК увійшли М.Авдієнко, В.Чехівський, А.Пісоцький, М.Галаган, З.Висоцький, Н.Завгородній, М.Марченко.

Тоді ж командир 2-го (Подільського) корпусу генерал П.Єрошевич офіційно заявив про перехід на бік Директорії. П.Скоропадський відзначав у своїх спогадах з цього приводу: «А відомості з губерній надходили доволі бентежного порядку. Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Єрошевича» [60,с.310]. Відтак, коли Подільська губернія повністю була підпорядкована повстанцям, Директорія 3 грудня 1918 р. перебралася до Вінниці.

У Єлісаветградщині владу почав перебирати отаманам Н.Григор'єв й поширювати її на південь України, змусивши невдовзі Штаб 3-го (Херсонського) корпусу заявити про перехід на бік Директорії. На Київщині в районі Трипілля–Обухова розгорнув дії отаман Зелений (Д.Терпило). Катеринославщина підпала під владу кількох отаманів, найпотужнішим з яких був Н.Махно. Сам Катеринослав до початку грудня контролювався кількома владами одночасно (отаманом А.Гулим, загонами Н.Махна, більшовиками, республіканцями та штабом 8-го (Катеринославського) корпусу гетьманців). На початку грудня повстанські війська атакували штаб корпусу, проте бій був припинений завдяки посередництву австрійської військової влади. На Волині розпочав активні дії отаман В.Оскілко, встановивши владу Директорії в більшій частині губернії. Проте там (на Волині) завзятий опір повстанцям очолив губерніяльний староста Д.Андро, який сформував у Житомирі великий загін з добровольців, старшин Волинського корпусу та охоронних сотень і успішно відбив перші атаки повстанців, а згодом, будучи не в змозі утримати місто, з боями пробився до Києва і брав участь в обороні столиці.

Водночас на Чернігівщині представники місцевого козацтва та 1-ша Стрілецько–козацька (Сіра) дивізія (чотири полки загальною чисельністю близько 600 вояків) в ніч на 18 листопада вчинили переворот, в результаті якого офіцери–гетьманці були усунуті з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. У своїй відозві до народу (підписаний начальником Штабу командуючого Республіканськими військами Полтавщини і Чернігівщини Калюжним) сірожупанники, називаючи П.Скоропадського Каїном, якого можна спинити лише зброєю, заявили, що «1-а Стрілецька, Козацька піша дивізія поставила собі метою і за щастя, постояти за Вільну Незалежну Україну, за її добробут, за її кращу долю і за її демократичний трудящий народ» [50,с.47]. Протягом двох тижнів сірожупанники на чолі з полковниками А.Пузицьким, М.Кратом, В.Палієм, сотником С.Морозевичем та іншими старшинами, а також за допомогою Куреня смерті отамана Є.Ангела, взяли під контроль Директорії Конотопський, Кролевецький, Сосницький повіти, а також міста Ніжин, Бахмач, Глухів та Шостку. За цей час дивізія поповнилася численними повстанцями–добровольцями, і чисельність кожного її полку сягала близько 1,4 тис. вояків [57,с.82–86].

Того ж дня (18 листопада 1918 р.) П.Скоропадський видає Грамоту про призначення головнокомандуючим усіма збройними силами, що діяли в Україні, генерала графа Ф.Келлера. Ф.Келлер отримав надзвичайні повноваження (відповідно до ст.28 «Положения о полевом управлении войск в военное время»), а усю територію Української Держави було оголошено театром військових дій, а відтак графові Ф.Келлеру було підпорядковано й усю цивільну владу в країні.

Крім того, під грифом «таємно» начальникові Штаба гетьмана було виділено 10 млн. крб. [62,с.17], а 19 листопада Радою міністрів було таємно виділено 1 млн. крб. для витрат на особистий погляд гетьмана України [61,с.10] та ще 250 тис. крб. «на утримання додаткових штатів Штабу Гетьмана» [65,с.1,2]. Водночас, не маючи можливостей протистояти просуванню Червоної гвардії² (дивізія полк. П.Болбочана, що мала прикривати північні кордони Української Держави приєдналась до повстання і пішла на Полтаву), гетьманський уряд 19 листопада 1918 р. таємно надає додаткову грошову допомогу (3 млн. крб.) для мобільнішого формування у Пскові Північної армії «на захист Південно–Західної Росії» [62,с.11], до яких згодом додається ще стільки ж мільйонів, аби силами білого офіцерства з України дати відсіч більшовикам. Всього ж бюджетовим визначенням на формування і утримання різних армій гетьманським

² 17 листопада 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) і Ради народних комісарів РСФРР було утворено революційну військову групу військ, завданням якої було «визволення» України. А 28 листопада в Курську був утворений маріонетковий «український» радянський уряд, на допомогу якому й мала прийти й вищезгадана російська група військ.

урядом було витрачено 46 млн. крб. [52,с.278–282] Сума доволі велика, якщо врахувати, що згідно графи «таємні видатки» у бюджеті за 1918 рік вказано суму лише у 10 млн. 348 тис. 752 крб. Надзвичайні видатки в допомогу ЗУНР становили, наприклад, згідно бюджетного зведення, 6 млн. крб., але вони є окремою графою поряд з іншими державними витратами і не були зазначені таємними, лише надзвичайними [52,с.278–282].

20 листопада на потреби Державної Варти (знову ж таки таємно) було надано 40 млн. крб. [62,с.19]. Цілком можливо, що насправді ці кошти були виділені для офіцерських дружин, які того дня з Києва потягами прибули на Пост–Волинський. Гетьманцям вдалося відбити спробу захопити станцію панцерним потягом ССів. Вже наступного дня (21 листопада 1918 р.) «на заходи громадського спокою» міністром внутрішніх справ було отримано ще 10 млн. крб. [62,с.13].

Республіканське ж військо почало зосереджуватися на станції «Боярка» та намагалося охопити гетьманців із флангів. 22 листопада Оперативний штаб республіканців розпочав загальний наступ на Київ силами Січових стрільців та Чорноморського кошу, який у столиці проти ночі 23 листопада мало підтримати загальне повстання організоване УВРК. Проте наступ чорноморців був зупинений гетьманськими військами в районі Борщагівки і Святошина, а повстання у Києві було придушене.

Командування республіканців зрозумівши, що сил на прямий штурм міста у нього не вистачає, розпочало облогу Києва, очікуючи тим часом на збільшення своїх сил за рахунок залучення до штурму загонів повстанських отаманів та формування нових повстанських підрозділів. Того ж дня на сторону Директорії перейшов Кінний Лубенський полк під командуванням полковника Ю.Отмарштайна. Свої сили Директорія нарощувала не лише за рахунок переходу під її владу гетьманських частин та набору добровольців. Нею активно застосовувалася і практика примусової мобілізації населення. Так, 20 листопада було видано наказ про мобілізацію у Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та Вінницькому повіті на Поділлі [47], а 27 листопада була оголошена загальна мобілізація до лав армії³ УНР на всій території України [51,с.385–386].

Директоріальна преса, між тим, тріумфально повідомляла, що «28 листопада народне військо на чолі з своїм славним хоробрим отаманом Петлюрою з боєм підступило до самого Києва і обложило його зо всіх сторін» [59]. Столиця й справді була ніби свого роду острівцем у розбурханому повстанському морі. Так, згідно з повідомленням Інформаційного бюро Республіканської армії на 29 листопада 1918 р. владу Директорії було встановлено у 5 губерніальних та багатьох повітових центрах, зокрема: у Житомирі, Кам'янці–Подільському, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Рівному, Сарнах, Дубні, Радивиліві, Волочиську, Проскурові, Летичеві, Жмеринці, Вінниці, Могилеві–Подільському, Таращі, Бердичеві, Козятині, Сквирі, Христинівці, Умані, Вапнярці, Ольвіополі, Звенигородці, Шполі, Квітковому, Бобринській, Чигирині, Черкасах, Знаменці, Єлісаветграді, Золотоноші, Миргороді, Пирятині, Лозовій, Конотопі, Бахмачі, Фастові, Василькові [47].

Тим часом у Києві генерал Ф.Келлер, що був крайнім російським монархістом й настільки ненавидів усе українське, що це навіть лякало самого П.Скоропадського, відмінив усі накази по армії, вироблені за час Гетьманату, й запровадив статuti старої імператорської армії тощо [60,с.312]. В столиці розпочалися гоніння на все українське, почалися безпідставні арешти й наруги навіть над погруддям Т.Шевченка тощо. 25 листопада Ф.Келлер наказав розформувати ті військові частини, що взяли участь у повстанні, а саме: січовиків та чорноморців, а також 2–гу сотню Конвою пана гетьмана, 21–й піший Сквирський полк, 1–шу Стрілецьку пішу дивізію та 2–й Запорізький піший полк. Після цього, 27 листопада, він висунув гетьманові ультиматум про надання йому диктаторських повноважень. П.Скоропадський, попри, здавалося б, безвихідність свого становища, зняв Ф.Келлера з посади. Сам гетьман згадував, що «попросив» головно-

³ 24 листопада 1918 р. головний отаман С.Петлюра видав наказ про створення регулярної армії УНР «для захисту республіки і всього трудового народу». До її складу увійшли: Окремий загін СС, Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1–й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони), 2–й Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на бік Директорії [4].

командувача здати свої повноваження ще через чотири дні після його призначення, але голова Ради міністрів С.Гербель та більшість міністрів довго не зважувалися повідомити про це самого Ф.Келлера. Врешті–решт гетьман викликав до себе А.Ржепецького (міністра фінансів, що на той час виконував обов'язки голови уряду замість С.Гербеля, який захворів) й поставив йому ребром питання про звільнення Ф.Келлера. При цьому він знав про чутки, що при головнокомандуючому утворилася якась офіцерська дружина, яка мала здійснити в Києві переворот, але не вірив у це [60,с.314].

Замість Ф.Келлера головнокомандуючим своїх військ гетьман призначив свого товариша князя О.Долгорукого, який також мав крайні праві переконання, але був людиною, якого П.Скоропадський знав особисто і з яким, за його ж словами, можна було домовитися. Це було не найкраще призначення, але гетьман вже не міг повернути в інший бік через крайню залежність від російського офіцерства. І призначення Ф.Келлера, і призначення О.Долгорукова були черговою (після Грамоти про федерацію) великою помилкою гетьмана. В цей час П.Скоропадський з кожним днем відчував, що ґрунт вислизує з–під його ніг. Гетьманське оточення покидало його й він чим далі залишався і без підтримки, і без захисту: «Все російське йшло наперекір мені, усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. В моєму штабі, за винятком моєї найближчої свити, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я входжу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство» [62,с.317–318].

Чому П.Скоропадський сам не очолив опір заколотникам? Відповідь полягала у переконаннях, які згодом він виклав у спогадах: «По–перше, у міжосібній війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї сторони, по–друге, тому, що, на жаль, я [тобто Скоропадський – П.Г.–Н.] вже з перших днів [гетьманства] помітив ті інтриги, котрі велися проти українського уряду і мене серед офіцерства, і офіцерство цьому вірило. Я боявся, що будь я на чолі війська, це могло б послабити офіцерське єднання, настільки необхідне у той момент. Нарешті, я думав спочатку, що ще можна припинити усі ці повстання умовляннями однієї та другої сторони, а для цього я був пов'язуючою ланкою двох таборів» [62,с.312].

Гетьман так і не зрозумів, що збройний виступ заколотників був не проти якогось там відстороненого від нього табору, а проти нього та влади й політики, яку він уособлював; решта – було лише маневрами та пусканням диму у очі. Надто різну мету та завдання мали він та його опоненти, коли йшлося про українське державотворення; надто протилежні погляди мали вони на шлях її економічного розвитку й, врешті, аж надто протиречиві світогляди були у гетьмана та лідерів крайньої лівої опозиції, як, власне й у крайніх правих кіл, щодо моделі національного розвитку та соціальної справедливості.

Тим часом на залізничній станції «Фастів» 1 грудня 1918 р. Директорія і делегація Державного секретаріату ЗУНР підписали договір про майбутнє об'єднання двох історичних частин України з метою утворення єдиної соборної держави. Наступного дня Республіканські війська спробували захопити Лису Гору на якій знаходилося багато сховищ з порохом, динамітом та іншим військовим знаряддям. Зав'язався бій з гетьманською залогою у який було втягнуто і німецьких вояків. Сутичка врешті, закінчилася перемир'ям між Директорією та німецьким командуванням, згідно з яким наступ на Київ мав бути припинений до прибуття представників Антанти. Облаштовуючи облогу столиці республіканцями було створено Осадний корпус на чолі з Є.Коновальцем.

Розуміючи складність і вирішальність моменту, і не маючи змоги впливати на загальний перебіг подій, П.Скоропадський, з свого боку, прагнучи послабити тиск повстанців й наступ більшовиків за ними, а також виграти час для мобілізації власних сил, намагається спонукати до активних дій денікінців. 30 листопада 1918 р. він затверджує таємну урядову постанову про видачу «позичково» Головному командуванню Добровольчої армії (ген. А.Денікіна) на видатки цієї армії 10 млн. крб. [62,с.14]. 2 грудня 1918 р. в розпорядження міністра внутрішніх справ таємною постановою асигнується на захист громадського спокою ще 5 млн. крб. [62,с.22], а 3 грудня 1918 р. гетьманський Штаб заднім числом таємно отримує додаткові кошти в сумі 348 тис.

752 крб. «на таємні видатки з 1-го вересня по 31 грудня 1918 р.» [62,с.23]. 5 грудня П.Скоропадський затвердив урядову постанову про таємне надання Міністерству торгу і промисловості 35 млн. крб. на купівлю військового спорядження [62,с.25], а голові уряду того ж дня було виділено (також таємно) на витрати, що не належали до оголошення 2 млн. крб. [62,с.24].

На що йшли всі ці таємно виділені кошти? На зброю, платню добровольцям, делегації до потенційних союзників? Певно, на все і всіх, що і хто могли б допомогти гетьманцям виправити своє становище під Києвом.

Всю трагічність ситуації, що склалася в Україні в першу половину грудня 1918 р., коли набирало шалено-кривавої дійсності оте легендарне Платонове «*Bellum omnium contra omnes*»⁴, могли б характеризувати обоюдно з протидіючих сторін надії на допомогу Антанти, адже з Європи донеслася інформація про Декларацію країн Згоди про підтримку влади гетьмана П.Скоропадського і необхідність майбутньої інтервенції в Україну.

Столиця жила очікуванням союзників, в повітрі віяло ім'я французького начальника військової розвідки, консула Е.Енно. Урядовці намагалися заручитися підтримкою Антанти. Обложені в Києві гетьманці тримали оборону і, сподіваючись на допомогу військ та дипломатії союзників, виділяли гроші на утримання їхніх армій. Так, наприклад, 7 грудня 1918 р. П.Скоропадський затвердив постанову Ради міністрів «про асигнування в розпорядження Міністра Продовольчих Справ Г.В.Глинки 10.000.000 карб. на видатки по постачанню прибуваючих на Україну військ Держав Згоди та Одеського гарнізону» [62,с.26].

Варто згадати й про те, що противники гетьмана також усіляко намагалися заручитися підтримкою Антанти, надсилаючи до її представників своїх представників. У цьому напрямкові активно використовувалися й масонські зв'язки С.Петлюри, ізольований же в Києві П.Скоропадський натомість мав надзвичайно обмежені можливості для маневру. Перемир'я між німцями і повстанцями гетьман вважав для себе корисним, позаяк розумів, якби не воно (за умов, коли німці відмовлялися битися з військами Директорії), то, за словами самого П.Скоропадського, «що через дві години після перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий» [60,с.319]. Крім того, як додавав згодом гетьман, «в цей час, неможна забувати, що кожноденно я отримував і прямо, і побічно, й офіційно, й неофіційно, що війська Entente—и ось—ось прийдуть, і усіляка затяжка нас окриляла надією» [60,с.319]. Виявилося, що надії були марними. Герцог С.Лейхтенбергський, згадуючи про ті часи, відзначав, що згодом він дізнався, «що у Франції з Петлюрою було укладено таємну угоду про надання влади Петлюрі з Директорією, що пояснює ставлення Антанти щодо гетьмана» [54,с.39].

Разом з тим, перемир'я дало змогу військам Директорії підтягнути власні сили й збільшивши їхню потужність, й навіть за наказом С.Петлюри 8 грудня несподівано оточити німецькі гарнізони на Правобережжі та роззброїти їх. Справа вдалася, й німецьке командування змушене знову розпочати переговори з Директорією про умови перемир'я.

10 грудня 3-й полк «Сірих» без особливого опору зайняв Чернігів. На цей час вся Чернігівщина вже контролювалася Республіканським військом. Цього ж дня республіканські війська на чолі Н.Григор'єва без бою увійшли в Одесу, у якій ще з 26 листопада висадився французький десант, й зуміли зайняли частину міста. Наступного дня генерал В.Біскупський від імені гетьманської влади підписав угоду про здачу повстанцям Одеси. Тоді ж, відомий всім представник Держав Згоди Е.Енно настійливо рекомендував німецькому командуванню допомогти П.Скоропадському утримати владу [49,с.37], але невдовзі виявилося, що той не має на це жодних офіційних повноважень. Тим часом не маючи чітких настанов від вищого командування щодо стосунків з представниками Антанти, Н.Григор'єв виявив нерішучість. Цим скористався білогвардійський генерал Гришин—Алмазов, який за підтримки французького десанту, змусив українські частини залишити Одесу. Згодом, коли Антанта розширила зону своєї окупації, українці відступили на лінію Тирасполь—Бірзула—Вознесенськ—Миколаїв—Херсон.

⁴ Roma deliberante, Saguntum periit – Поки Рим зважував, Сагунт загинув (лат.).

Між тим Київ залишався в облозі. Слід було обпіратися на власні сили і сили добровольчих офіцерських загонів. Німецькою газетою «FolkZeitung» навіть було надруковано чутку (не підтверджену документально), що міністр внутрішніх справ І.Кістяківський доручив одному з генералів 30 млн. крб. аби той найняв в допомогу проти повстанців і більшовиків вояків киргизів. Проте допомоги не було.

Тим не менш, очікуючи підмоги антантівців гетьманський уряд до останнього дня влади П.Скоропадського сподівався на вдалу для себе розв'язку громадянської війни в Україні. Про це свідчить й те, що ним (із затвердженням гетьмана) до передостаннього дня існування Гетьманату робилися таємні видатки до військового фонду держави. Графа військового фонду з державного бюджету Української Держави вказувала, що офіційні надзвичайні видатки до нього складали 25 млн. крб. [52,с.278–282]. Однак таємні видатки на поповнення військового фонду лише за три дні грудня 1918 р. досягли 70 млн. карбованців. Так, згідно цих таємних постанов в розпорядження головного начальника постачання 10 грудня було надано 10 млн. крб. [62,с.27,29], 12 грудня – 25 млн. крб. [62,с. 30], а у переддень зречення гетьмана (13 грудня) до військового фонду Української Держави було таємно асигновано вже 35 млн. карбованців [62,с.31].

Проте, Гетьманат вже був приречений до падіння. На 10 грудня 1918 р. під Києвом стояло 50–тисячне республіканське військо, а останньою справжньою перешкодою на підступах до Києва залишалися німецькі війська. На решті території України окупаційні війська не прагли боротися з повстанцями й використовували усілякі нагоди, аби спокійно виїхати до себе на Батьківщину. Тоді ж гетьман дізнався про перемир'я, яке начальник Штабу німецьких військ в Україні заключив з Директорією у Вінниці й зрозумів, «що настав кінець і що нашими військами Київ не міг бути утриманий» [60,с.321]. Врешті–решт 12 грудня у Козятині між представниками вищого німецького командування та Директорією було досягнуто остаточних домовленостей. Відповідно до них, німці обіцяли більше не обороняти Київ, а їхні війська мали перебувати в касарнях; українці ж гарантували їм від'їзд за межі країни. Наступного дня німці висунули умову для нейтралітету в боротьбі за українську столицю – поставляти 10 потягів на добу для від'їзду окупаційного війська до Німеччини. Було домовлено й про паролі: для німців – «Es lebe Petlura!» («Хай живе Петлюра!»); для республіканців: пароль – «Революція», відгук – «Республіка». Відмова солдатського комітету (zoldatenrat) захищати Київ стала вироком для Гетьманату.

При цьому у спішній таємній телеграмі представника німецького посольства в Києві Ліндемана до німецького таємного радника Надольного про стан в Україні і необхідність втручання у хід подій Антанти, переданій 13 грудня 1918 р. з Бреста–Литовського, вказувалося, що повстанських рух набув набагато сильнішої потужності, аніж це усвідомлюється у Києві. Аналізуючи ситуацію, Ліндеман зазначав, що «постільки армія Гетьмана слабка, а наші [тобто німецькі – П.Г–Н.] війська не хтять прийняти участі [у придушенні повстання – П.Г–Н.], падіння Києва, очевидно, беззаперечне не пізніше ніж через кілька тижнів» [66,с.1]. Проте у посольстві ще не знали, що штурм столиці розпочнеться уже тієї ж ночі.

13 грудня вранці озброєні загони робітників–більшовиків прямо у касарнях захопили частину ескорту гетьмана [54,с.45]. П.Скоропадському, аби вибити їх звідти довелося навіть відрядити туди іншу частину свого конвою, залишившись практично без суттєвої охорони. У ніч на 13 грудня 1918 р. чотири дивізії Осадного корпусу Січових стрільців під командою Є.Коновальця й загальною кількістю до 20 тис. багнетів зайняли позиції на підступах до Києва. У гетьмана практично не залишилося вірних йому військ, оголошена по місту мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 35 років провалилася. Гетьманці мали лише 2,3 тис. багнетів, 83 шаблі, 109 кулеметів, 43 гармати.

У ніч проти 14 грудня у Києві знову розпочалося повстання. Бойові загони беззбройли гетьманців на Печерську, захопили Куренівку, Шулявку, Лук'янівку та район залізниці. До ранку було взято Генеральний Штаб та Військове міністерство на вул. Банковій. Зранку 14 грудня на всьому фронті під Києвом залунала артилерійська канонада. Українські війська повели наступ на Київ по трьох напрямках: на Пущу–Водицю, на Жуляни та з боку Дарниці. Республіканське військо перейшло в атаку й через Борщагівку, Солом'янку та Куренівку увійшло в місто. Біля 12 години бої вже

тривали в межах міста.. На Куренівці було захоплено батарею Сердюцького полку, який перейшов на бік заколотників, й відкрив кулеметний і гарматний вогонь по тилах гетьманців у напрямі Пущі–Водиці. Того ж ранку підрозділи Лубенського та Радомишльського полків перейшли на бік повстанців. До 15 години дня практично весь Київ був опанований Республіканськими військами.

У другій половині дня 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади власноручним актом, в якому зазначалося:

«Усім, усім по установам України. Усім військовим частинам і установам.

Я, Гетьман всієї України, протягом семи з половиною місяців всі свої сили клав на те, щоб вивести країну з того важкого стану, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили справитися з цим завданням. Нині з огляду умов що склалися, керуючись винятково благом України, від влади відмовляюся» [46;55;56].

Гетьманський Кабінет міністрів С.Гербеля в свою чергу постановив⁵, що: «Обміркувавши вимогу Директорії, Рада Міністрів ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії» [64,с.1], яка стояла на чолі протигетьманського повстання.

Уряд передав повноваження міській Думі та міській Управі, а командувач гетьманською армією генерал О.Долгоруков віддав наказ захисникам столиці припинити опір і розійтись по домівках. Проте вуличні бої тривали ще до вечора. У ніч на 15 грудня все місто опинилося під владою республіканців. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування. *Roma deliberante, Saguntum periit*⁶.

Підсумовуючи, зауважу, що 14 грудня 1918 р. гетьманську владу було повалено внаслідок путчу Січових стрільців на чолі з Директорією (14 листопада) та Української соціальної революції (народного повстання). Таким чином Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування і в країні було відновлено Українську Народну Республіку. Виступ Січових стрільців не був повстанням (бунтом військових), а добре підготовленою і попередньо продуманою акцією, тобто путчем, метою якого було не лише повалення існуючого ладу, зміна політичного (встановлення соціалістичної республіки) і соціально–економічного (ліквідація права приватної власності, націоналізація землі і промисловості тощо) шляху розвитку країни, а й приведення до влади чітко визначених осіб – п'яти членів Директорії.

Як відомо з подальшого розвитку подій, після повалення Гетьманату і проголошення УНР, Директорія сконцентрувала всю повноту влади в своїх руках (невдовзі це були руки вже трьох чоловік). Через недовгий час владою одноосібно став розпоряджатися головний отаман С.Петлюра, який був безпосереднім керівником протигетьманського перевороту. С.Петлюра став новим диктатором, який обпирався на військове оточення, користуючись воєнними діями на терені України. Директорією не було проведено загальнонародних виборів, не було навіть зроблено спроби поновити догетьманські (так звані легітимні) владні структури, тобто зібрати Центральну Раду, або хоча–б Малу Раду тощо. Це означає, що повалення Гетьманату було здійснено не з метою відновлення незаконно ліквідованої влади, а мало за мету насильницьке встановлення влади обмеженої кількості осіб (Директорії) чи однієї особи (головного отамана). До речі, нагадаємо, що повалення діючого або цивільного (за Гетьманату вже було встановлено конкретні терміни і законодавчо розроблено досить демократичну систему виборів до Державного Союму, який мав визначити шляхи і напрямки політичного ладу в країні і напрямки її економічного розвитку, чого, власне і не допустили заколотники, як свого часу і сам П.Скоропадський щодо закріплення легітимності влади Центральної Ради) режиму за допомогою військової сили, що здійснюється з метою встановлення влади військової хунти, влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо і є державним переворотом.

На далі режим С.Петлюри придушить невдалу спробу перевороту на чолі з полк. П.Болбочаном, його колишнім соратником по перевороту проти П.Скоропадського.

⁵ Цю постанову підписали голова Ради міністрів С.Гербель, міністр торгу і промисловості С.Мерінг, міністр внутрішніх справ І.Кістяковський, міністр фінансів А.Ржепецький, міністр народної освіти В.Науменко, міністр праці В.Косинський та державний контролер С.Петров.

⁶ *Roma deliberante, Saguntum periit* – Поки Рим зважував, Сагунт загинув (лат.).

Втім, історія України знає і законну передачу тимчасових диктаторських повноважень у руки однієї особи, як це було здійснено у ЗУНР щодо її президента Є.Петрушевича і цей факт вже не можна вважати здійсненням державного перевороту, хоча й існуюча влада зосереджувалася в руках однієї особи.

Таким чином маємо всі підстави стверджувати, що у новій історії України протягом 1918 року відбулося два вдалих організованих державних військових перевороти (експансію більшовиків можна трактувати не інакше як зовнішню агресію, тобто – окупацію):

1) Державний (буржуазно–консервативний) переворот 29 квітня 1918 р. у Києві, здійснений (за активного нейтралітету німецьких окупаційних військ) колишніми офіцерами, старшинами і вояками І Українського корпусу та бойовими відділами таємної «Української Народної Громади», внаслідок якого було повалено УНР і встановлено Українську Державу у формі Гетьманату П.Скоропадського, який отримав тимчасові диктаторські повноваження. Легітимність (повноважність і законність) гетьманської влади мав підтвердити З'їзд хліборобів, який відбувся у Києві 29 квітня 1918 р. і проголосив П.Скоропадського гетьманом всієї України;

2) Державний (соціалістичний) переворот 14 листопада – 14 грудня 1918 р., який розпочався із збройного протигетьманського виступу Окремого загону Січових стрільців у Білій Церкві на чолі з Директорією 16 листопада 1918 р. Заколоти планувався задовго до його початку у порозумінні і за грошової підтримки іноземної сторони (більшовицької Росії) та потуранням іноземних окупаційних частин (німецьких військових комітетів). Ідеологічним приводом послужила гетьманська Грамота про федерацію з Росією, гаслом – боротьба за соціалістичну республіку проти узурпатора влади і ставленика буржуазії. В перебігу подій заколот посприяв всебічному поширенню народного повстання, силою якого було повалено гетьманський режим, проте породжено т.зв. отаманщину. Зусиллями створеного на основі Січового стрілецтва Осадного корпусу взято Київ і відновлено УНР. У заново проголошеній УНР, втім, не було зроблено кроків до відновлення попередньо усунутої гетьманцями влади або її ознак (що теоретично могло б поставити під сумнів визначення заколоту 14 листопада – 14 грудня, як путчу та державний переворот), фактичну владу мала Директорія (Трудовий конгрес мав підтвердити її повноваження, але способи делегування представництв на це зібрання викликають сумніви й щодо його легітимності), а згодом одноосібну диктаторську владу перебрав головний отаман С.Петлюра.

Обидві події поставили країну на межу суспільного розколу та громадянської війни і не призвели до зміцнення української державності, яку невдовзі було знищено зовнішньою військовою агресією. Так, то був нелегкий час, доба зламів суспільних, моральних і, навіть, державних. Не берусь тут, та й не ставилося за мету у цій статті, давати оцінки цим двом подіям у вітчизняній історії та впливу їх на її подальше розгортання. Вона відома сьогоднішнім історикам. Цілком природно що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально–політичних протиріч тощо, такі заходи, можливо, були прийнятними, дієвими та й «легітимними» з огляду так званих «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» чи «революційної доцільності в боротьбі з контрреволюційною диктатурою» (термінів може бути стільки, скільки й бажаючих виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону в цій війні всіх проти всіх). Але ж нині історики можуть (і мусять) називати речі своїми іменами і принципово зізнатися й у тому, що то була також й доба переворотів (заколотів), які не завжди мають негативний підтекст, а от їхні спонуки і наслідки завжди варті уваги прийдешнього покоління.

Так чи інакше, але не можна не зауважити й на тому, що у 1918 р. Скоропадський–гетьман ще не був гетьманом–самостійником тією мірою, яким став пізніше в еміграції, як і на тому, що будучи гетьманом–державником, у 1918 р. його усвідомлення української державності (та й поняття федерації) мало не зовсім той сенс, як у часи його активної політичної діяльності на чолі Гетьманського руху у 30–40–х рр. ХХ ст., а надто як усе це розуміється у сучасні дні. Не варто забувати й про тогочасне усвідомлення ним взагалі українсько–російського світу у ширшому, не політичному вимірі, у рисах особистої вдачі, характеру, політичного та, свого роду, національного досвіду не лише державного діяча, а й простої людини, становлення якої та життєвий простір до 1917 р.

обмежувалися не просто російським світом, але російським елітарним, віддаленим від уявлення про життя та очікувань від нього інакших за соціальним і майновим статусом людей. П.Скоропадський, безумовно, любив Україну і прагнув любити її ще дужче, але він не знав свого народу, не відчував його підсвідомо, адже бути закоханим у романтичну минувшину, пісні та міфи народу ще не значить бути його частиною, навіть якщо у тобі й тече його кров. Надто довго гетьман був відірваний від своїх співплемінників, і надто мало він встиг побути поміж ними, коли вони стали Народом.

Список використаних джерел

46. Антонов–Овсєнко В.А. Записки о гражданской войне. – М.–Л., 1932. – Т.3.
47. Відродження. – 1918. – 15 грудня.
48. Вістник УНР. – 1918. – 17 грудня.
49. Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський. – Торонто, 1940.
50. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1967.
51. Державний архів Сумської області. – Ф. Р. 2674. – Оп.1. – Спр.1.
52. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – К., 2006. – Т. 2.
53. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т.2.
54. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно–історичний нарис. – Чикаго, 1969.
55. Лейхтенбергській Г. Н. Воспоминания об «Украине». 1917–1918. – Берлин, 1921.
56. Мир. – 1918. – 15 грудня.
57. Наш путь. – 1918. – 15 грудня.
58. Прохода В. Записки до історії Сірих // За державність. – Ч. 1. – Каліш, 1929.
57. Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930.
58. Село. – 1918. – 8 грудня.
59. Скоропадський П. Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995.
60. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 18.
61. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92.
62. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 165.
63. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 15.
64. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 6.
65. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 17.
66. ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1.
67. ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2.

Гай–Нижник П.П. Свержение Гетманата П.Скоропадского: подготовка и воплощение (1918 г.)

Анализируется подготовка разными политическими (украинскими и российскими) силами свержения власти гетмана П.Скоропадского, планы его убийства, предпосылки образования и деятельность Директории, действия спецслужб Гетманата против оппозиции, а также непосредственный ход антигетманского заговора и восстания.

Ключевые слова: Скоропадский, Державная Варта, Особый отдел, Штаб гетмана, Директория, Винниченко, Петлюра, восстание, заговор, большевики

Hai–Nyzhnyk, P.P. Overthrow Hetmanate Skoropadsky: preparation and implementation of (1918)

Analyzed various political training (Ukrainian and Russian) forces overthrow government of Hetman Skoropadsky, plans his murder, conditions of formation and activities of the Directorate, Intelligence Hetmanat measures against the opposition and direct the course Antihetman insurgency and rebellion.

Key words: Skoropadskyi, Derzhavnaya Warta, Special Section, Headquarters Hetman, Directory, Vynnychenko, Petljura, insurrection, conspiracy, the Bolsheviks